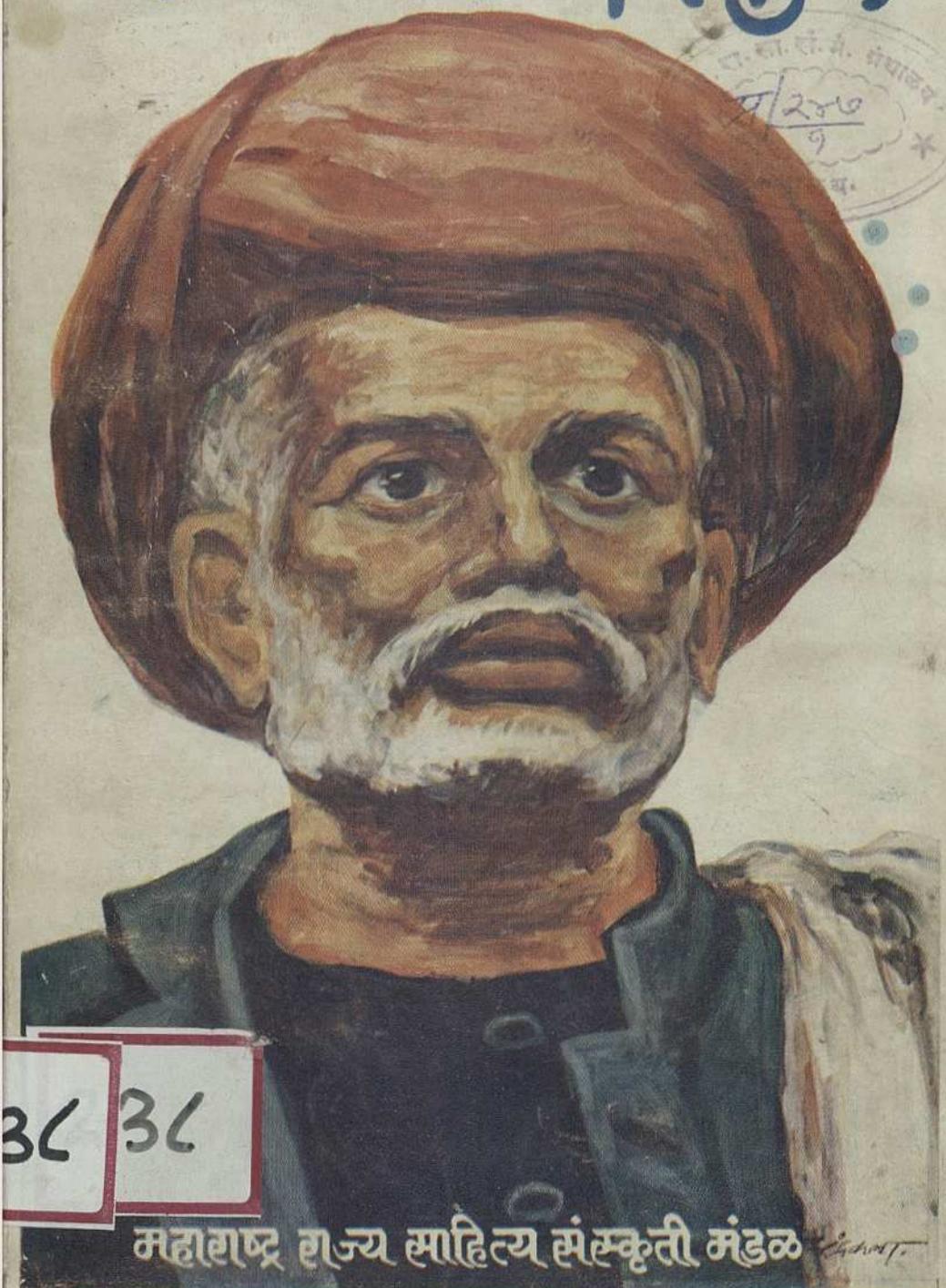

ਮहाराजा ड्यॉलिवाव फुल

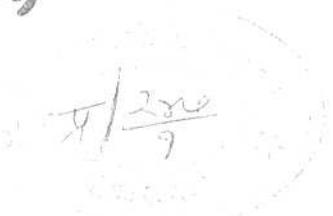

३८ ३८

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ

महाराष्ट्रायोत्कावळे

यांचा अल्प-परिचय

: लेखक :

श्री. पं. सि. पाटील

महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संकृती मंडळ, मुंबई.

प्रथमावृत्ति : १९३८

द्वितीयावृत्ति : १९८४

त्रितीयावृत्ति : १९८०

प्रकाशक :

थौ. सू. द्वा. देशमुख,

सचिव,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ,

मंत्रालय, मुंबई-४०० ०३२.

③ प्रकाशकाधीन

मुद्रक :

मायको ग्राफ,

रामदूत,

डॉ. भालेराव मार्ग,

गिरगाव, मुंबई-४०० ००४.

किंमत रु. १०/- १.

नि वे द न

महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे चरित्र लिहिण्याचा पहिला मान मध्यप्रदेश वन्हाडातील माजी आमदार श्री. पंढरीनाथ पाटील यांचा. महात्मा ज्योतीबा फुले यांची सत्यशोधक चळवळही वन्हाडातल्या बुलढाणा, अकोला जिल्ह्यात वरीच फोफावळी होती, आणि त्यामुळे तेथील जनतेचे जनजागरणही झाले होते. याचा एक परिणाम म्हणजे ब्राह्मणेतर पक्ष नावाचा राजकीय पक्षही त्या काळात मध्यप्रदेश वन्हाडात अधिकार पदावर आला होता. श्री. इ. राघवेन्द्रराव, श्री. तु. ज. केदार, डॉ. पंजाबराव देशमुख या लोकधुरीणांनी या काळात मध्यप्रदेश राज्याची धुरा वाहिली होती आणि अनेक सामाजिक सुधारणा पण घडवून आणल्या होत्या. अर्थात या सर्व सामाजिक जागरणामागील शक्ती होतो महात्मा ज्योतीबा फुले, आणि त्यांचे वन्हाडमधल्या जनतेला ओळख करून देण्याचे कार्य केले, कै. पंढरीनाथ पाटील यांनी. कै. पंढरीनाथ पाटील यांनी लिहिलेले महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे चरित्र त्या काळात बहुजन समाजाची गीताच झाली होती. पुढे हे चरित्र अनेक वर्ष दुर्मिल झाले. ते पुनर्मुद्रित करून छापावे असे मंडळाने ठरविले होते. ४२ च्या काळातील माझे एक परम मित्र श्री. आण्णा-साहेब रणधीर यांच्या साहाय्यामुळे या दुर्मिल झालेल्या पुस्तकाची प्रत साहित्य संस्कृती मंडळाला मिळविता आली. या पुस्तकाच्या प्रकाशनामागील प्रेरक शक्ती आण्णासाहेब रणधीर यांची आहे. श्री. ज. बा. कुलकर्णी शासकीय नोकरीत असले तरी त्यांचा व्यासंग, विशेषत: सामाजिक प्रश्नावरचा, फार मोठा आहे. त्यांनी या चरित्राला प्रस्तावना लिहून दिली याबदल त्यांचे आभार.

महात्मा ज्योतीबा फुले यांचे चरित्राचे पुनर्मुद्रण आणि प्रकाशन करताना मंडळाला आनंद होत आहे.

४२, यशोधन,

मुंबई-४०० ०२०.

दिनांक २६ फेब्रुवारी, १९८५.

सुरेन्द्र वारलिंगे

अध्यक्ष,

महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ.

तीन

प्र स्ता व ना

महात्मा फुले यांचा परिचय करून यावा अशी आज परिस्थिती उरलेली नाही. त्यांच्या जीवन कायाचे मूल्यमापन करणारी अनेक पुस्तके प्रसिद्ध होत आहेत आणि त्यामधून नवीन नवीन माहिती उपलब्ध होत आहे. या योगे महात्मा फुलेच्या जीवन व कार्याच्या वेगवेगळ्या **पैदऱ्यंवर** प्रकाश पडतो. स्थितीशील समाजाला गतिशील करण्याच्या दृष्टीने चळवळ उभारणारा हा एकोणिसाब्या शतकातील लोकोत्तर पुरुष. अशा या असामान्य पुरुषाच्या कार्याची माहिती वाचकाना देण्याचा पहिला प्रयत्न महात्मा फुले यांचे एक निःसीम भक्त व मध्यप्रदेशातील माजी आमदार कै. पंढरीनाथ सीताराम पाटील यांनी १९३८ साली “महात्मा ज्योतिराव फुले यांचा अल्प परिचय” हे पुस्तक प्रसिद्ध करून केला. सांप्रतचे पुस्तक हे ल्याचे पुनर्मुद्रण आहे.

कै. पंढरीनाथ पाटील यांनी या पुस्तकात ‘मुलींची पहिली शाळा’, अस्पृश्यांची पहिली शाळा’, ‘विधवा विवाह’ व ‘अनाथ बालकाश्रम’, ‘चिपकूणकर आणि फुले’, ‘सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण’, ‘सन १८७७ चा भयंकर दुष्काळ’ इत्यादी प्रकरणांचा ऊहायोह केला असून त्याद्वारे महात्मा फुले यांच्या आयुष्याचा जीवनपट उभा केला आहे. एक काळ असा होता की, महात्मा फुले यांच्या विचारसंरणीची महती आणि समाज परिवर्तनाच्या दृष्टीने दिलेली झुंज याची समाजाला योग्य ती जाणीव नव्हती. काही सुशिक्षित व्यक्ती वगळता त्यांचे कार्य इतरांना रुचणारे नव्हते. कारण गतिहीन, कुचकामी आणि निर्माल्यवत् सामाजिक चौकट फेकून देऊन त्याजागी नवमूल्यांची त्यांना स्थापना करायची होती. यासाठी त्यांनी प्रत्येक क्षेत्रात हिरिरोने भाग घेतला, मग तो ख्रीयांसाठी वा अस्पृश्यांसाठी शाळा उघडण्याचा उपक्रम असो, अथवा दुष्काळात गरिबांना मदत करण्याचा प्रसंग असो. प्रत्येक कार्याला त्यांचा वास्तव सर्पश झाला. यासाठी त्यांना अनन्वित छळपण सोसावा लागला. तथापि महात्मा फुले डगमगले नाहीत. आपल्या

ध्येयाकडे लक्ष्य केन्द्रीत करून त्यांनी अखेरपर्यंत वाटचाल केली, सत्य-शोधक समाजाची स्थापना करून समाजाला मार्गदर्शन करण्याचा प्रयत्न केला. अशा प्रकारे एक नवीन सत्यधर्म निर्माण करून समाजाचे सर्वकष परिवर्तन करावे अशी त्यांची कल्पना होती.

महात्मा फुल्यांना सामाजिक व आर्थिक समतेवर आधारलेला शोषण-विरहित समाज निर्माण करायचा होता. शूद्र व खियांबरोवरा शेतकरी कामकरी यांचीही पिळवणूक होऊ नये, त्यांना संरक्षण मिळावे, ते शहाणे सवरते बहावे अशी त्यांची मनोमन इच्छा होती. “विदेविना मती गेली, मतीविना नीती गेली, नीतीविना गती गेली, गतीविना वित गेले, विताविना शूद्र खचले, हे सारे अनर्थ एका अविद्येने केले.” अशा शब्दात ते कळवळून कष्टकरी जनतेच्या दुरावस्थेचे वर्णन करतात.

पंढरीनाथ पाटील हे एके ठिकाणी महात्मा फुले यांचा भारतातील पहिला सोशॉलिस्ट म्हणून उल्लेख करतात. सन १९३० ते ५० या काळ-खंडात महाराष्ट्रात समाजवादी-साम्यवादी विचारसरणीने मूळ धरले होते आणि याच काळातील नेमके हे पुस्तक असल्यामुळे श्री. पाटील यानी सोशॉलिस्ट शब्दाचा वापर केला असण्याची शक्यता आहे. पण म. फुल्यांची चळवळ केवळ वर्गलळ्याची, वर्गसंघर्षाची चळवळ नव्हती. वर्णन करावयाचे झाले तर असे म्हणता येईल, की त्यांची चळवळ भारतीय प्रबोधनाची आणि मानवतावादी होती. ती येथील मातीतील होती. यामुळे त्यात द्वेषाचा लवलेश नव्हता. तर परिवर्तनाचा भाग होता. असे नसते तर कोल्हापूर प्रकरणात ते टिळक आगरकरांना आर्थिक मदत करण्यास धावले नसते. ही एकच घटना त्यांच्या चळवळीची दिशा पटविण्यास पुरेशी आहे.

अशा या समाज द्रष्टव्याचा मुर्वाईच्या जनतेने सन अठराशे अड्याऐशीमध्ये ‘महात्मा’ ही पदवी अर्पण करून जाहिर सत्कार केला. जनतेने प्रेमाने अर्पण केलेली ही पदवी किती सार्थ होती, हे महात्मा फुले यांच्या एकंदर कार्याचे परिशीलन केले असतांना सहज दिसून येते. महर्षी अण्णासाहेब शिंदे यांनी त्यांच्या गौरवार्थ एक काव्य लिहिले आहे. त्यात ते ज्योतिबांचे पुढीलप्रमाणे वर्णन करतात :—

सत्याचा पालनवाला ।
हा धन्य ज्योतिवा झाला ।
पतितांचा पालनवाला ।
हा धन्य महात्मा झाला ।

असा हा महाराष्ट्राला ललामभूत ठरणारा थोर पुरुष. त्यांचे चरित्र पुनर्मुद्रित करून महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाने मोलाची कामगिरी बजावली आहे, यात शंका नाही.

— ज. वा. कुम्कणी

अर्पण पत्रिका
कै. खुशालराव पाटील राणा शिसोदे
नायेगाव, जि. (उमरावती)

यांचे सेवेशी—

यांनी महात्मा ज्योतिबा फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाचा बन्हाड व मध्यप्रांतात प्रसार करण्यासाठी सतत तीस वर्षे काया, वाचा व मने करून अविश्रांत प्रयत्न केलेत. त्याचे उदाहरण तरुण पिढीसमोर सऱ्येव राहावे म्हणून आम्ही ही अल्पकृती त्यांच्या स्मरणार्थ त्यांना अर्पण करतो.

—पुस्तककर्ता

लेखकाचे दोन शब्द

प्रातःस्मरणीय आधुनिक आद्यसत्यशोधक महात्मा ज्योतिराव गोविंदराव फुले यांचा अत्यंपरिचय करून देण्याच्या इरादाने आज आम्ही हे लहानसे पुस्तक प्रसिद्ध करीत आहोत.

महात्मा ज्योतिराव फुले यांच्या चारित्र्याविषयी बोलताना आमच्या देशातील थोर किंविंतापैकी एक राजर्षी शाहू छत्रपति यांच्यासारख्या देशातील मागासलेल्यांच्या व दलितांच्या सर्वश्रेष्ठ कैवाज्याने ज्याला 'महाराष्ट्राचा मार्टीन लुथर' म्हटले; आणि दुसरे श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड यांच्यासारख्या जगातील विळ्यात विद्वानाने ज्याला 'हिंदुस्तानचा बॉर्शिंग्टन' म्हणून गौरविले अशा त्या आमच्या देशातील थोर महाभागाचे—महात्मा ज्योतिरा फुल्यांचे—अल्पसे चरित्र लिहिण्याचे भाग्य आम्हासारख्या एका लहान व सामान्य इसमाच्या पुन्हा एकदा वाढ्याला आले यावद्दल आम्हास मोठी घन्यता वाटते !

महाराष्ट्रामध्ये इंग्रजी आल्यानंतर जे मोठमोठे पुरुष प्रसिद्धीला आले त्यांत म. फुले हे सर्वश्रेष्ठ होत ! म. फुले यांचे इतराप्रमाणे अवडंवर माजविले गेले नाही. त्यांची स्मारके उभारली नाहीत. त्यांचे चरित्रप्रथं प्रसिद्ध झाले नाहीत, इतकेच नव्हे तर आठवणी आल्यायिकासुद्धा प्रसिद्ध केल्या गेल्या नाहीत, याचे कारण कित्येक शतकापासून जनतेला जळूप्रमाणे चिकटलेली मायावी भिक्षुकशाही निष्ठुरपणाने तोडून काढण्याचा महात्मा फुल्यांनी प्रयत्न केला ! जनतेला अज्ञान गर्तेनून वर येण्याकरिता हात दिला !! भिक्षुक-शाहीच्या दृष्टीने असले भयंकर गुन्हे व पाप त्यांनी केले, त्यामुळे म. ज्योतिराव फुले यांना जिवंतपणी तर तिने छललेच पण नंतरसुद्धा त्यांची आठवणही जनतेला राहू नये अशी काळजी भिक्षुकशाहीने घेतली ! ज्यांच्या करिता

ज्योतिरावांनी जन्मभर झगडा केला ते विचारे अज्ञान, त्यांना स्वतःच्या जन्माची तारीख किंवा नेमके वयसुद्धा सांगण्याची पंचाईत ! ते दुसऱ्याचे चरित्र कोठवर सावरीत बसणार ? म. ज्योतिराव फुले यांनी सत्यशोधक समाज स्थापन केला, एवढी सर्वसाधारण माहिती उपलब्ध होती. पण त्या महात्म्याचे कार्याच असे आहे की, दिवसेंदिवस त्याचा प्रचार व्हावा ! त्यांची उच्चतम तत्वे जनतेच्या हृदयावर ठसून, त्याच जनतेकरवी त्यांच्या जयजयकाराने दाही दिशा भरून टाकल्या जाव्यात !! त्यांच्या भक्तांची संख्या लाखांनी होत जावी !!! देशातील लाखो करोडो अधोगत दीनदुवळ्यांचा पुनरुद्धार करणार अलौकिक 'दीनमणी' ही किर्ती ज्यांना प्राप व्हावी त्या म. फुल्यांविषयी जास्त जास्त माहिती मिळेल काय ? अशी जनतेला उकंठा लागणे साहाजिक आहे ! जसजसा म. फुले यांच्या तत्वांचा महासागर सर्वव्यापित होत चालला, तसतसे त्यांचे शत्रु त्यांच्याविषयी गैरसमज पसरवू लागले आणि त्यांच्या तत्वांचे शिलेदार जिथे जिथे त्यांची माहिती मिळेल ती ती गोळा करू लागले :

इ. स. १८९० साली म. फुले यांचे चिरंजीव कै. डॉ. यशवंतराव फुले यांनी 'सार्वजनिक सत्यर्थ' पुस्तक प्रसिद्ध केले व त्यांत म. फुले यांचे अल्पचरित्र प्रसिद्ध केले. त्यांतर सन १९११ च्या सुमारास कै. रामाया व्यंकम्भा अव्यावारू यांनी 'गुलामगिरी' पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती प्रसिद्ध केली. त्यात त्यांनी असेच एक लहानसे चरित्र लिहिले आणि त्यांतर श्री. अ. द. गवंडी, वी. ए. यांनी लाच्याच आधारे पण एक २०१२५ पानांचे लहानसे त्रोटक चरित्र स्वतंत्र पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केले. पुढे असल्या अल्प कृतीने जनतेच्या वाढत्या आकांक्षांची तुमी होणे शक्य थोडेच होते ? अनेक जिज्ञासूंच्या प्रोत्साहनाने यापेक्षा अधिक माहिती मिळवून म. फुले यांच्या शतसांवत्सरिक उत्सवाग्रित्यर्थ सन १९२७ साली आम्ही दोनशे पानांचे एक चरित्र प्रसिद्ध केले. त्या पुस्तकाच्या आम्ही काढलेल्या दोन हजार प्रती लाच साली खलास झाल्या ! त्या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती काढावी, पण ती काढण्यापूर्वी ज्योतिरावांसंबंधी अधिक माहिती मिळविण्याचा आणखी एकदा प्रयत्न करावा असे आम्ही ठरविले आणि त्या इराद्याने मराठी

प्रांतातील सर्व भागात आम्ही सन १९२७ ते १९३० पर्यंत सतत तीन वर्षे फिरलो. ज्योतिरावांचा ज्या संस्थांशी अथवा स्थळांशी प्रत्यक्ष संबंध आला होता ती सर्व प्रत्यक्ष त्या त्या ठिकाणी जाऊन पाहिली आणि ज्यांच्या आयुष्यात ज्योतिरावांना भेटण्याचा अथवा त्यांच्या कार्याविषयी अन्य तज्जेचा संबंध आला होता, त्यापैकी त्यावेळी हयात असलेल्या लोकांना भेटलो. तसेच महाराष्ट्रातील सर्व मोठ्या लायब्रन्या चाळल्या ! अतएव यासाठी जेवढे प्रयत्न करणे शक्य होते ते सर्व केल्यावर आम्ही जेव्हा तीन वर्षांच्या आमच्या मेहनतीने मिळविलेल्या माहितीच्या साठ्याकडे लक्ष पुराविले तेव्हा आमचे मन पूर्ण नसले तरी बहुतांशाने समाधान पावले ! आता आम्हास म. ज्योतिराव फुले याचे अतिसुंदर असे एक थोरले चरित्र लिहिता येईल व तसे ते लिहिले गेल्यावर आधुनिक काळी ‘भारती या सम हाच’ असा एकच एक उद्घार जनताजनार्दनाच्या तोंडून या महात्म्यासंबंधी सहज निघेल. इतके ज्योतिरावांचे जीवनचरित्र श्रेष्ठ दर्जाचे असल्याचे जनतेच्या नजरेस येईल ! असे हे माहितीपूर्ण चरित्र यापूर्वीच लिहिण्याचा आमचा विचार होता; परंतु कार्यवाहुल्यांमुळे आम्हास अजून इतकी फुरसत मिळाली नाही, म्हणून असले पवित्र कार्य आम्हास अजूनही हाती घेता आले नाही.

काळ जसजसा अधिकाधिक लोट्ट चालला, तसेच ज्योतिरावांचा किर्ती धवल अधिकाधिक वाढत चालला आहे अणि त्यामुळे त्यांच्या चरित्राची मागणी आमच्याकडे शेकडो लोकांकडून प्रत्यही वाढतच आहे ! मोठा चरित्रग्रंथ आमच्या हातवृत्त लौकर लिहून पुरा करण्याचा आमचा झारदा आहे. परंतु ते काम हाती घेऊन पुरे करीपर्यंत वराच काळ लागेल हे निश्चित होय. म्हणून फार दिवसापासूनचे जिज्ञासु जनांचे जे टुमणे आमच्यामागे सारखे आहे, ते तूर्ती काही काळ थोडे तरी टाळण्यासाठी आम्ही आजचा हा अल्प प्रयत्न या पुस्तक रुपाने करीत आहोत. या पुस्तकाच्या प्रकाशनाच्या कामी आमचे मित्र श्री. दत्तात्रेय गोविंद पाटील, संचालक, खानदेश आयुर्वेदिक फार्मसी व धनंजय प्रिंटिंग प्रेस जळगाव यांनी आम्हास बहुमोल साहाय्य केले आहे त्यावढल त्यांचे आभार मानणे आमचे कर्तव्य आहे व ते कर्तव्य पार पाडून नंतर आम्हास येथे इतकेच लिहावयाचे आहे की, आम्ही लौकरच जो

मोठा चरित्र-प्रथं लिहिणार आहोत, त्यांत यावयाच्या सविस्तर हकीकतीचा सार या चिमुकल्या पुस्तकात आम्ही दिला आहे. त्यामुळे थोडक्या मोलात आणि थोडक्या वेळात जिज्ञासू वाचकांचे वन्याच अंशी समाधान होईल अशी आशा करून आम्ही लिहिलेले हे छोटे पुस्तक वाचकांसमोर मोळ्या प्रेमाने नम्रतापूर्वक सादर करतो.

चिखली [वऱ्हाड]
ता. १५ ऑक्टोबर, १९३८

सर्वांचा नव्र सेवक,
पंढरीनाथ सिताराम पाटील

अकरा

अ नु क्र मणि का

प्रकरण	जन्म व शिक्षण	१
१		
,,	जनसेवेची शपथ	५
,,	मुलींची पहिली शाळा	१०
,,	अस्पृश्यांची पहिली शाळा	१६
,,	विधवाविवाह व अनाय बालकाश्रम	२३
,,	परशुरामाची फजिती	२५
,,	सत्यशोधक समाजाची स्थापना	२९
,,	चिपळूणकर आणि फुले	३५
,,	शेतकरी मजूर चळवळ	४२
,,	कै. टिळकांना दिलेली मदत	४६
,,	सकीचे प्राथमिक शिक्षण	५०
,,	सन १८७७ चा भयंकर दुष्काळ	५३
,,	ज्योतिबांचे राजकीय क्षेत्रातील कार्य	५८
,,	बडोदा नरेश आणि फुले	६६
,,	महात्मा पदवी अर्पण	७१
,,	सार्वजनिक संघर्ष	७७
,,	अखेरचा अध्याय	८०

प्रकरण १

जन्म व शिक्षण

प्रातःसमयी धरित्रीच्या पोटातून जन्म पावणाऱ्या 'सूर्यज्योती' प्रमाणे सन १८२७ च्या एका सकाळी भारतमाता चिमणाबाबाईच्या पोटी एक कोमल 'दिव्यज्योती' आमच्या हिंद भूमीवर उदय पावली आणि बारावा दिवस उजाडल्यावर त्या दिवशी चिमणामातेनेही आपल्या बालकास—दीनांच्या या ज्योतीस—पाळण्यात घालून त्याचे 'ज्योतिराव' हेच सार्थ नाव ठेविले ।

सकाळी सूर्य चहू वाढू लागताच धरित्रीने जसे त्याला सोडावे तसे उयोतिबा वाढू चहू लागताच चिमणादेवीने एका सकाळी त्याला कायमचे सोडले । यावेळी ज्योतिबा अवघा नऊ महिन्यांचा होता. पोरका ज्योति जगात टक्केटोणपे खाऊन स्वावलंबनाने व स्वाभिमानाने जगण्याचे एव्हापासूनच शिकला !

बालज्योतीचे वडील गोविंदराव फुले हे पुणे शहरांतील माळी समाजाचे एक प्रमुख मेहेत्रे होते. त्यांनी एका दाईकळून ज्योतिबांची जोपासना केली व हिंडुफिरू लागल्यावर घ्याच्या सातव्या वर्षी ज्योतिरावास मराठी गावठी शान्तेत घालण्यात आले. याकाळी विद्या फक्त ब्राह्मणांनीच शिकावी इतरांनी शिकणे हे पाप अशी लोकांची समज असल्यामुळे इंग्रजी राज्यात हे पाप पहिल्याने गोविंदरावांच्या हातूनच घडले. ज्योतिराव जात्या तैलबुद्धीचा असल्यामुळे

त्याला विद्येची स्वाभाविकच गोडी लागली व तो झपाळ्याने शिकू लागला, हे यांच्या ब्राह्मण कारकुनास पहावेना. हा पोरगा शिकला तर लिहिण्याचा धंदा तो आपल्या हातात घेईल व मग आपणास लबाड्या करून या भोळ्या कुळास पूर्वीप्रमाणे फसविता येणार नाही; आणि त्यामुळे आपल्या नोकरीवर खात्रीने पाणी पडेल, अशी त्यास साधारण भिती वाढू लागली. त्यावेळी आजच्याप्रमाणे सरकारी शाळा नव्हत्या, पण खिस्ती मिशनव्यांनी मात्र नुकत्याच कोठे मोठमोठ्या शहरी प्राथमिक शाळा उघडून सर्व धर्माच्या व जातीच्या मुलांस त्यांच्या त्या शाळेत येण्यास मुभा दिली होती. उभ्या पेशवाराईत विद्या शिकण्याकरिता नुसते अ, आ, इ, ई, चा उच्चार करणाऱ्या मराठा, माळी लोकांच्या ज्या ब्राह्मणांनी कायद्याने जिब्हा छाटल्या, त्याच ब्राह्मणांस, मिशनव्यांनी गावोगाव सर्व जातीच्या पोरांकरिता शाळा काढलेल्या पाहून कसे बरे चांगले बाटले असेल? पण सत्तेपुढे त्यांचे शहाषपण ते काय चालणार? मिशनव्यांना इंग्रज राज्यकर्त्यांचा पाठिंबा होता, हे येथे निराळे लिहिणे नको. शाळांतून मुले न पाठविण्याबद्दल पुण्याचा ब्रह्मवृद्ध लोकांची मने नानाप्रकारे आल्वाची होताच पण मिशनव्यांच्या दिर्घीयोगाने व चिकारीने त्यांच्या शाळांतून पुढे पुढे खुद ब्राह्मण विद्यार्थ्यांची संख्या वाढू लागली. आमच्या ज्योतिर्बाने सुद्धां त्या संख्येत एकाने भर घातली होती. ही गोष सहन न होऊन गोविंदरावांच्या कारकुनाने व त्याच्या भाऊवंदांनी गोविंदरावांच्या डोक्यात धर्मद्रोहाच्या पापाचे भलतेच वेड भरून दिले व शिवाय त्यांना सांगितले की, या मुलाला शाळेत घाढून ऐदी बनविण्यापेक्षा बागेत काम करावयास शिकवा, म्हणजे हा तुमचे व कुटुंबाचे पुढे उत्तम पोषण करील. अशी त्या भोळ्या व सरळ मनाच्या सद्गृहस्थाची समजूत घालण्यात आल्यामुळे गोविंदरावांनी आमच्या या बाळ-वीरास शाळेतून काढून बागेचे कामांत घातले. अशाप्रकारे ज्योतिरावाच्या हातचे पाटीदसर व दूसरे लेखणी जाऊन त्याएवजी मोटवारी व कुदळ, खुरपे आले! या मध्यंतरीच्या काळांत पूर्वे रुढीस अनुसरून गोविंदरावांनी इतक्या अल्प वयातच ज्योतिरावांचे लग्न करून टाकले.

गोविंदरावांचे बागेशेजारी 'गफ व्हार वेग मुनसी' या नावाचे मुसलमान जातीचे एक विद्वान गृहस्थ राहात असत. त्यांनी व मि. लेजीट

साहेबांनी ज्योतिराव व त्यांचे वडील या उभयतांस चांगला उपदेश केला. त्यामुळे ज्योतिराव आपल्या वयाच्या १४ व्या वर्षी म्हणजे इ. स. १८४१ साली पुन्हा शाळेत जाऊ लागले. त्या साली इंग्रजी कलासात त्यांना वसविण्यात आले. ज्योतिरावांचा पूर्वीच अभ्यास चांगला नव्हता आणि त्यातून त्यांनी मध्यंतरी शाळा सोडली होती. त्यामुळे त्यांना वर्गबंधूंबोर अभ्यास करण्यास प्रथम थोडे कठीण पडले परंतु त्यांचा दृढ निश्चय, अभ्यास करण्याची चिकाटी व हुरूप यामुळे त्यांचा अभ्यास भराभर पुढे जाऊन त्यांना यश मिळाले. ज्योतिरावांचा स्वभाव प्रेमल, मनमिळावू व दिल्डार असल्यामुळे ते सर्वांचे आवडते बनले. वरेच ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर विद्यार्थी त्यांचे मित्र बनले होते. त्यांपैकी त्यांचे जिवलग दोस्त ह्याणजे श्री. सदाशिव बल्लाळ गोवंड, मोरो विठ्ठल वाळवेकर व सखाराम यशकृत पराजपे हे होते.

इंग्रजांनी पेशवाई नष्ट केल्यामुळे पुण्यातील ब्राह्मणांना आभाळ फाटल्या-प्रमाणे ज्ञाले होते. त्यांचे मनातून इंग्रजी राज्य उल्थून पाढण्याचे विचार सारखे घोळत होते. इंग्रजांविरुद्ध ब्राह्मण लोकांची नातूशाही वर्णणाची नाना कारस्थाने सुरू होती. शिकत असलेल्या विद्यार्थ्यांना हाताशी धरून इंग्रजी राज्याविरुद्ध देशात बंड माजविता आले तर पहावे व पुन्हा पेशवाई प्रस्थापित करावी, या इरावाने पुण्यातील ब्राह्मण गुरुजींकडून मि. टाम्स, पेन्स, वगैरेंच्या पुस्तकांतील काही निवडक भाग व जॉर्ज बॉर्डिंग्टन, छत्रपति शिवाजी महाराज आणि नेपोलियन बोनापार्ट यांच्या चरित्रांपैकीं काही गोष्टी या कोवळ्या मनाच्या विद्यार्थ्यांना निरनिराळ्या रूपांने शाळेत शिकविण्यात येऊ लागल्या. साहाजिकच विद्यार्थ्यांच्या मनात फाजील देशभक्तीचे वारे शिरून इंग्रजी राज्य पालथे घालण्याकरिता ते लष्करी शिक्षण घेऊ लागले व या विद्यार्थ्यांगणात ज्योतिरांनी थोड्या दिवसांत प्रसुख स्थान पटकाविले. त्यावेळी पुण्यात 'लहूजीबुवा' या नांवाचा एक मांग जातीचा गृहस्थ या कामी मोठा नामांकित व तरवेज असा होता. त्याचे जवळ ही मंडळी दांडपडा, ढाळ-तलवार, गोळीबार व कसरत वगैरे कामे शिकली.

ज्योतिराव सतरा वर्षे वयाचा असेल. एके दिवशी सकाळी तो आपल्या मळ्यातून घरी जात असता त्याळा रस्त्यावर दोन गोरे सोजीर भेटले व एका

कुरापतीवरून त्याचे सोजीरांशी भांडण पेटले, प्रकरण धक्काधकीवर गेले, तेव्हा ज्योतिवाने आपल्या जवळच्या उसाच्या पेंडकीतील एका मजबूत टेर्ने त्या सोजीरांच्या पाठी व ढोकी चांगली नरम करून आपल्या रस्त्याने त्यांना पिटाळून लावले. असो; ज्योतिवा व त्याचे मित्र हे रोज दिवसभर इंग्रजी शाळेत जाऊन पढाईचे आणि सांज सकाळ तालीमखान्यांत जाऊन लढाईचे असे दुहेरी शिक्षण घेत होते. हा त्यांचा क्रम नेहमी अखंडपणे चालू होता.

इतक्या अवधीत ज्योतिरावांनी मराठी भाषेचे पूर्णज्ञान संपादन करून इंग्रजी सात पुस्तकापर्यंत अभ्यास पुरा केला व वयाच्या २० वर्षी शाळ्य सोडून ते प्रथम प्रपंचात आणि नंतर सार्वजनिक प्रपंचात पडले. इंग्रजीत लिहिलेले निरनिराळे प्रंथ व इतिहास वाचण्याचा त्यांना मोठा नाद लागल्यामुळे पुढे त्यांचे इंग्रजी पुष्कळ बाढले. ते आजन्म विद्यार्थीच होते.

प्रकरण २

जनसेवेची शपथ

शाळेत शिकत असताना ब्राह्मण पंतोजीच्या उपदेशामुळे फाजील देशभक्तीचे वारे ज्योतिबांच्या अंगात खेळत होते. इंग्रज देषाने प्रेरित झालेले ज्योतिबा व त्यांचे मित्र हे रोज इंग्रजी राज्य उल्थून पाढण्याचा मनसुवा करीत होते. त्यांना इंग्रजांच्या अचाट शक्तीची काय कल्पना होती? त्यांचे सारे विचारतरंग भावनेच्या भरात तुटत होते. ज्योतिबांनी शेवटची परीक्षा देऊन शाळा सोडली इतक्यातच एके दिवशी त्यांच्या एका ब्राह्मण मित्राने त्यांना आपल्या लग्नास येण्याबदल आमंत्रण दिले व त्याप्रमाणे ज्योतिराव हे मोठ्या प्रेमाने त्या मित्राच्या लग्नप्रसंगास गेले. नवरदेवाची गांवात मिरवणूक निघाली असता तेही इतर ब्राह्मणमंडळीबरोबर दोस्ताच्या जवळ मिरवणुकींतून चालले होते. त्या विचाऱ्यास काय माहीत की, आपल्या बहूजन समाजास ब्राह्मणाबरोबर नुसत्या साध्या रस्त्याने चालण्याचाहि शास्त्रोक्त रितीने एखाद्या कुर्यामांजराइतकासुद्धां हक्क नाही म्हणून!! ज्योतिराव ब्राह्मणांत मिसकून वेधडक चाललेले पाहून ब्राह्मण मंडळींत एकच कुजबुज सुरु झाली. ज्योतिरावांचे हे धर्म वाच्य (?) कृत्य पुष्कळ ब्राह्मणास सहन झाले नाही. आणि ते तिरस्कारबुद्धीने एकमेकांस विचारू लागले कीं, “कायहो! हा कुणबट शूद्र, ब्राह्मण मंडळीत शिरला कसा? याला येथे बोलाविले कोणी?

हा उमेठ आहे कोण ? याला ब्राह्मण मंडळीबरोबर चालण्यास शरम कशी वाटत नाही ? ब्राह्मण्य थाजच ल्यास गेले की काय ?” हे ब्राह्मणांचे हलकटपणाचे शब्द ज्योतिरावांना ऐकू येत होतेच. इतक्यात त्यांना एका कठव्या ब्राह्मणाने पुढे येऊन भोव्या शब्दांत दरडावून सांगितले कीं, “अरे ए कुणबटाच्या पोरा खबरदार आम्हा ब्राह्मणाबरोबर चलशील तर ! तू जारीने शृङ्ख असताही आमच्या ब्राह्मण मंडळीबरोबर चालतोस ! तुझ्या स्पर्शाने आम्हा ब्राह्मणांना विटाळ होत नाही काय ? तू आमचे मागून चल !” अशी धमकी दिल्यावर ज्योतिराव घडीभर आश्वर्यमूळ होऊन जरा गोंधळल्यासारखे झाले.

आपणास ब्राह्मणांनी असे कां म्हटले याचा अर्थच त्यांना कवेना. असा अपमान झालेला पाहून ज्योतिराव घरी आले व त्यांनी ही सारी हकीकत आपल्या पूज्य पित्यास कळविली आणि असे होण्याचे कारण त्यांनी त्या म्हाताऱ्यास विचारले. विचाऱ्या भोव्या निरक्षर वापास तरी काय ठाऊक होते ? त्याने ज्योतिरावास सांगितले कीं, ‘बाबारे ब्राह्मण भूलोकीचे साक्षात् देव आहेत. त्यांना आपणा शुद्रांचा विटाळ होतो. तू त्यांच्यात कशाळा गेला होतास ? ब्राह्मणांची बरोबरी आपण केवळाही करू नये; हे इंग्रजी राज्य आहे म्हणून बरं आहे. जर कां आज पेशवाई असती तर बाबा तुझ्या ह्या गुन्ह्याबदल तुला काय शिक्षा झाली असती कोणास ठाऊक ? आज इंग्रजी राज्य आहे म्हणून काय झाले ? ब्राह्मणास तुस्ता सावलीचा विटाळ केल्याबदल कित्येक लोकांचे या जवळच्या ‘गुलटेकडी’च्या मैदानावर अजून पर्यंत हाल करण्यांत येत असत. आणि तू तर बाबा ब्राह्मणाच्या मिरवणूकीत ब्राह्मण-बरोबर चाललास ! तुझ्या गुन्ह्याबदल त्यांनी तुला सुखाने घरी येऊ दिले हे आपले नशीव समज. नाहीतर आपण गरिबांनी त्यांचे काय केले असते ? पुन्हा चुकूनसुद्धा तू ब्राह्मणांच्या सोवळ्यास शिवू नकोस;” बापाने वरील प्रमाणे सांगून ज्योतिरावांची समजूत घालण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला परंतु त्यामुळे ज्योतिरावांची समजूत तर पटली नाहीच पण उलट त्यांच्या अंगाचा भडका मात्र झाला. विजापूरच्या दरवारात गेल्यावर शाहाजी राजाने शिवाजी महाराजांना बादशाहापुढे लवून मुजरा केला पाहिजे म्हणून सांगितल्यावर जसा बाल शिवाजीला संताप येऊन त्याच्या स्वाभिमानाने पेट घेतला, अगदी

हुवेहुव त्याचप्रमाणे वापाने सांगितलेली हकीकत एकून ज्योतिरावांचा
 संताप मयंकर वाढला. ते म्हणाले “काय मी ब्राह्मणाशी नमून वागावे ?
 आणि ते का ? ब्राह्मणांनी सर्व लोकांना इतके छळले तरी ते आमचे देव !
 कोठला न्याय हा ? कोणते हे शास्त्र ? आणि कोठला हा धर्म ?” असे
 पुटपुटून ज्योतिराव गप्प बसले. याचवेळीं ज्योतिरावांच्या विचारसरणीत एकदम
 फरक पडला ! याच घटकेला महाराष्ट्रातील भिक्षुकी गुलामगिरीच्या नरड्याला
 शेवटचा घरडा लागला ! ! महाराष्ट्रात स्वाभिमानाची ज्योत पेटली ती हीच
 वेळ ! ! ! ज्योतिरावांचे अंग थरथर कापू लागले. आपला हा ज्ञालेला मानसिक
 अपमान त्यांच्याने सहन ज्ञाला नाही त्यामुळे ज्योतिरावास त्या रात्री झोप कशी
 ती आली नाही. आपले समाधान व्हावे म्हणून ज्योतिरावांनी पुढे काही दिवस हिंदु
 धर्मातील बन्याच धर्म प्रथांचे वाचन केले. याशिवाय संत शिरोमणी, श्री तुकाराम
 महाराजांची गाथा, ज्ञानेश्वरी इत्यादि भागवत धर्माय प्रथ, मार्टिन द्वृथरचे चरित्र
 व प्रो० गुईलसन, सर विल्यम जोन्स वैरै लोकांनी हिंदू धर्मावर इंग्रजीत
 लिहिलेली पुस्तके व लेख वाचले. याशिवाय म. बुद्ध, बसवेश्वर, तिथंकर इत्यादि
 धर्मसुधारकांच्या प्रथाचाहि त्यांनी थोडा अभ्यास केला, तेव्हा ज्योतिरावांच्या
 लक्षात आले की आज ज्याप्रमाणे हिंदू धर्मात अन्याय व अनीती माजली आहे
 आणि आज जसे हिंदू धर्मांचे विकृत स्पृहूप नजरेस पडते तसे ते पूर्वी नव्हते.
 मूळचा हिंदू धर्म शुद्ध स्वरूपाचा होता आणि त्याचप्रमाणे त्यांना हिंदू धर्मातील
 खुलचट चालीरितीची व अंधरुढीची बरीच कल्पना ज्ञाली. त्यांना पक्के कळून
 चुकले की, सर्व मानव प्राणी एका ईश्वराची लेकरे असून, तो सर्वावरच
 सारखे प्रेम करतो. आपआपसांत जातीमेद माजवून ऊच निचत्वाच्या जोरावर
 ब्राह्मणांनी केवळ सोबळ्या ओवळ्याचे बंड माजविले व कपटाच्या जोरावरच
 ते इतरांचे देव बनले. कष्ट न करता स्वतःचा तळीराम गार करण्यासाठी
 भिक्षुक शाहीने देशातील अखिल जनतेत धर्मभोलेपणा उत्पन्न केलो. आपली
 चैन निरंतर चाढू राहावी म्हणून जनतेचे शिक्षण तोडून तिला अज्ञानात
 ठेवण्याची कोशीश केली. कथा-शास्त्र व पोथ्या पुराणे रचून त्याद्वारे लोकांचा
 स्वाभिमान मारला. जातिमेदाचे अमेद तट पाडून समाजाची छकले पाडली.
 आपले स्वाभिमत्व कायम रहावे म्हणून जातीजातींत ऊच नीचपणाचे आपपर

जनसेवेची शपथ

७

भाव उमे करून ठेविले. आपण नीच आहोत असा प्रत्येकात भास उत्पन्न केला व तसे मानण्याचे प्रत्येकात समाधान उत्पन्न केले ! अशा प्रकारे भिक्षुक शाहीने स्वतःच्या स्वार्थासाठी हिंदु समाजाची बुद्धी मारली, स्वाभिमान मारला व बल नष्ट केले. पेशवार्ईत तर या गोष्टी थेट कळसास जाऊन पोहोचल्या. याचा परिणाम साहजिकच असा घडून आला की, देशातील मराठी स्वराज्य बुद्धन परकीय अशा इंग्रजी राजसत्तेचे पाय या देशाला लागले. देशाच्या पारतंत्र्याचे हे मूळ ज्योतिरावांच्या चांगलेच लक्षात आले.

आपल्या देशातील स्वकीय बुधमाऱ्या भिक्षुकशाहीला शह देऊन तिच्या गुलामगिरीत काळ कंठणाऱ्या, देशातील बहुजन समाजात बुद्धी, स्वाभिमान व बल उत्पन्न केल्याशिवाय आपल्या भारताचा भाग्योदय होणे नाही ही खुणगाठ ज्योतिरावांनी आपल्या मनाशी पकी बांधून आपण राजकीय बंड उभारण्यारेवजी सर्व सुधारणांचे मूळ व सर्व स्वातंत्र्याचे उगमस्थान जे शिक्षण त्याचा देशातील बहुजन समाजात प्रसार करण्याचे कंकण आपल्या हातात बांधून समाजातील भिक्षुकी भेदनीतीचा नायनाट करण्याचे व रंजल्या गांजल्या बहुजन समाजाला उन्नत पथावर आणून सोडण्याचे प्रयत्न आजन्म करण्याचा दृढनिश्चय ज्योतिरावांनी आपल्या मनाशी केला !

यावेळी ज्योतिरावांनी सरकारी नोकरी करण्याचे मनात आणले असते. तर कदाचित त्यांची बढती होत होत ते मोठे हायकोर्ट जज्जहि झाले असते कारण अब्बल इंग्रजीचा काळ असा होता की, त्यावेळी ट, फ शिकलेल्या गृहस्थासहि मोठमोठ्या हुद्याच्या जागा मिळत असत, अशावेळी फुले हे कदाचित मोठे हुद्देदार बनून त्यांनी मोठ्या सुखासमाधानाने आपला संसार थाटला असता, परंतु त्यांनी महाराष्ट्रीय जनता त्यावेळी जागी केली नसती, तर आज हजारो गोरगरिवांची घरे केव्हाच धुळीस मिळाली असती ! नोकरीत त्यानी पैसा व लौकिक मिळवून आपल्या पोराबाळाना हवेली, माडी अगर एखादे सुंदर घर बांधले असते, परंतु दीन दुवळ्या लोकांचे घरावर नित्य फिरत असलेला नांगर आज थोड्या अंशानेहि थांबला नसता !! दुष्ट कारकुनाच्या दुष्कृयास यश येऊन ज्योतिराव बागेत काम करून कदाचित मोठे बागवान बनले असते,

परंतु ते जर ल्यावेळी सार्वजनिक कार्यात पडले नसते तर, महाराष्ट्राचा राष्ट्रीयबाग आज इतका हिरवागार व टबटवीत दिसतांना !!! खरोखरच फुले हे राष्ट्रीय बाग फुलविणारे थोर माळी होते ! फुल्यांच्या हातून गुलामगिरीच्या नरब्याला फास लावून लाखो दीनदुबळ्यांचा उद्धार करावा असा भविष्य-काळाचा संकेत होता, आणि म्हणूनच या तरुणवीराने आपल्या वयाच्या अवध्या २० व्या वर्षी सार्वजनिक कार्यात पाऊल टाकून राष्ट्रकार्य करण्याची भीम प्रतिज्ञा केली.

त्रिवेदी विषय

प्रथम शिक्षण प्रसाराचे कार्य हाती घेण्याचे ज्योतिरावांनी ठरविल्याचे मार्गील प्रकरणी सांगितले आहेच. हे कार्य कसे तडीसू न्यावे याचा साधक बाधक विचार करता, त्यांना वाटले की, पहिल्याने छी वर्गातच शिक्षण प्रसार करावा. कारण पूर्वकाळी कौशल्या, देवकी, कुंती, पार्वती, सीता, दौपी इत्यादि राष्ट्रमाता सुशिक्षित होया म्हणूनच त्यांच्या पोटीं मोठमोठे वीर पुरुष पैदा झाले आणि अलीकडच्या काळात देखील श्रीशिवाजी, जॉर्ज वॉशिंग्टन, नेपोलियन बोनापार्ट इत्यादि जगविख्यात पुरुषांच्या आया सुशिक्षित होया. म्हणूनच ते इतक्या योग्यतेस चढले. प्रत्येक आईची योग्यता फार मोठी आहे. प्रत्येक राष्ट्रपुरुष प्रथम आईच्या तालमीत तयार होतो. त्यांतून चांगल्या आईच्या पोटची मुले चांगली व्हायचीच.

प्रकरण ३

लिंग व्यवस्था

मुलींची पहिली शाळा

प्रथम शिक्षण प्रसाराचे कार्य हाती घेण्याचे ज्योतिरावांनी ठरविल्याचे मार्गील प्रकरणी सांगितले आहेच. हे कार्य कसे तडीसू न्यावे याचा साधक बाधक विचार करता, त्यांना वाटले की, पहिल्याने छी वर्गातच शिक्षण प्रसार करावा. कारण पूर्वकाळी कौशल्या, देवकी, कुंती, पार्वती, सीता, दौपी इत्यादि राष्ट्रमाता सुशिक्षित होया म्हणूनच त्यांच्या पोटीं मोठमोठे वीर पुरुष पैदा झाले आणि अलीकडच्या काळात देखील श्रीशिवाजी, जॉर्ज वॉशिंग्टन, नेपोलियन बोनापार्ट इत्यादि जगविख्यात पुरुषांच्या आया सुशिक्षित होया. म्हणूनच ते इतक्या योग्यतेस चढले. प्रत्येक आईची योग्यता फार मोठी आहे. प्रत्येक राष्ट्रपुरुष प्रथम आईच्या तालमीत तयार होतो. त्यांतून चांगल्या आईच्या पोटची मुले चांगली व्हायचीच.

॥ जिच्या हाती पाळण्याची दोरी । तीच जगाते उद्धारी ॥

या उक्तिसू अनुसंरूप राष्ट्रातील भावी माताच पहिल्याने सुशिक्षित झाल्या पाहिजेत अशी त्यांची ठाम समजूत होऊन प्रथम छी वर्गात शिक्षण प्रसार करावयाचा असा त्यांनी निश्चय केला. पण कोणतीही सुधारणा लोकांपुढे मांडण्यापूर्वी ती प्रथम आपल्या कृतीत उत्तरून घेणे ज्योतिरावांना अगत्य

वाटले व मुर्लींची शाळा उघडण्यापूर्वी त्यानी आपल्या धर्मपत्नीस लिहिणे । ७
वाचणे शिकवावयास सुरवात केली.

वैदिक कालानंतर खी शिक्षणाची शाळा कोणी काढली होती हे
आमचा इतिहास देखिल सांगत नाही. वैदिक काळी खियाना शिक्षण घेण्याची
मुभा होती, परंतु मानवी हक्काचा पुरस्कार करून आधुनिक काळांत त्यांच्या
शिक्षणाची पहिल्याने जर कोणी काळजी घेतली असेल तर ती ज्योतिरावांनी
होय. आधुनिक काळी हिंदुस्थानात ज्योतिराव फुले यांनीच पहिल्याने मुर्लींची
खाजगी शाळा काढून खी शिक्षणास प्रथम चलन दिले ॥

ज्योतिरावांनी ज्यावेळी शिक्षण प्रसाराचे हे काम हाती घेतले त्यावेळी
उम्हा महाराष्ट्रात कोठे मुलाकरिता सुद्धा एक देखील मराठी शाळा सरकारकळून
उघडलेली नव्हती मग मुर्लींच्या शाळेची गीष कशाला ? अशा त्या अज्ञात-
काळी प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळेची पहिली मुहूर्तमेढ विद्या विभूषित इंग्रज
सरकारच्याहि अगोदर आमच्या ज्योतिबांनीच प्रथम ठोकली !

बरोवर १८४८ सालच्या आरंभीची गोष्ट. ज्योतिरावांनी पुण्यास बुधवार
पेठेतील भिड्यांच्या वाढ्यात महाराष्ट्रातील मुर्लींची पहिली शाळा स्थापन केली.
त्यावेळी या कामी त्यांना रा. जगन्नाथ सदाशिवजी या सद्गृहस्थाने बरीच मदत
केली. ही शाळा स्थापन झाल्याने गांवातील सारे लोक खवळून गेले. ख्रियांना
स्वातंत्र्य असू नये कारण त्या महाकपटी, स्वभावता दुष्ट, अविचारी, विषयी,
लबाड व मूर्ख असतात, त्यांनी भली बुरी पतीची इच्छा तृप्त करावी, हाच
त्यांचा धर्म व हेच त्याचे कर्तव्य आणि साफल्य ! ख्रियांना शिक्षण दिल्याने
अनर्थ ओढवतील अशी हजारो वर्षांपासून ब्राह्मणांच्या हिंदू शाखांनी लोकांची
समज घालून दिलेली असल्यामुळे फुल्यांच्या या शाळेने साज्या पुण्यात धर्म
बुडाला (?) म्हणून एकच हाहाकार झाला व खीशिक्षणासारख्या पवित्र
कार्यास त्यांना चोहोकळून विरोध होऊ लागला. ज्योतिबांच्या चिकाटीने
मुर्लींची संख्या मात्र झापाऱ्याने वाटू लागली. त्यामुळे ते काम त्यांच्या एकत्र्याने
झेपेना, म्हणून आपणासारखा फुकट काम करणारा दुसरा शिक्षक कोण
मिळवावा याची ज्योतिरावांना मोठी काळजी पडली. पेशव्यांच्या राजधानीत

मुर्लींची पहिली शाळा

खुद पेशव्यांचे सारे भाऊबंद विरुद्ध असता श्रीशिक्षणासारख्या अपवित्र (?) व अधर्म (?) प्रसारक कार्यास ज्योतिरावांना धर्मपनीविना मदत तरी कोण करणार? ज्योतिरावांची श्रीसावित्रीबाई ह्या एक रत्न होत्या. त्या नेहमी पतीच्या अर्ध्या वचनात वागत असत. या आपल्या धर्मपत्नीस ज्योतिरावांनी आपल्या मदतनीस म्हणून मुलीच्या शाळेवर दुसरे शिक्षक नेमले.

आता मात्र काही अधम भटांनी आपल्या तोंडाचे घाणीचे तलाव बनविले. व त्यांत त्याच्या जीभा मनसोळ गटंगल्या खाऊ लागल्या. त्यांना जोतिरावांच्या धर्म पत्नीची निंदा ही पुराणे बनविली. पण त्या साध्वीची नुसती निंदा करूनच ते थांवले नाहीत. तर सावित्रीबाई शाळेत जात असता कियेक धर्मशील (?) ब्राह्मणांनी त्या वाईच्या अंगावर दगड व खडे फेकण्यास आपली पुण्याई खर्च केली. हे पाहून भटांच्या स्वर्गातील ईश्वरास साध्वीचा छळ करणाऱ्या या रावण कुंभकर्णाच्या ब्राह्मण जातभाईबद्दल काय वाटले असेल ते वाटो!

पुढे सावित्रीबाईचे संरक्षण करण्याकरिता ज्योतिरावांना एक पडेवाला ठवावा लागला. पण तेव्हा खडे फेकण्याचा भागुबाई प्रयत्न करूनही त्याचा उपयोग होईना; तेव्हां भटांनी कुलांची अबू जाण्याची सून विघडण्याची व धर्म बुहून वेचालीस कुळ्या नरकात जाण्याची गोविंदरावांना धारती घातली व सूनेला शाळेत शिकवावयास पाठवू नये अशी त्यांना समज दिली. शेजारी-पाजारी, जात भाई व खरे पण भोळे हितचिंतक यांनाही सावित्रीबाईंना शिकविण्यास जाणे ही गोष्ट आवडेना. तेव्हा त्यांनी नाना प्रकारे बोलून कवीकधी मन वळवून तर कधी मर्ममेद करून असे अनेक प्रकारे गोविंदरावांचे डोके उठविले! शेवटी ह्या गोष्टी भोळ्या म्हाताऱ्यास बरोबर पटल्या व शाळेत शिकवावयास जाऊ नये अशी सासन्याकडून सावित्रीबाईंना आज्ञा करण्यात आली. म्हाताऱ्याची समजूत घालण्याचा ज्योतिरावांनी परोपरीने प्रयत्न केला; परंतु मुलगा आपल्या कुळास बडा लावीत आहे, अशी म्हाताऱ्याची पक्की समजूत घातलेली असल्यामुळे सुनेने शिकवावयास जाण्याचे बंद न केल्यास तुम्ही उभयतांनी माझ्या घरातून चालते व्हावे, अशी बापाकडून ज्योतिरावास अखेरची ताकीद दिली गेली. त्या विचाऱ्याला काय

माहीत की, आपण आपल्या ज्या मुलाला घराबाहेर घालवीत आहो, तोच मुलगा मागेपुढे मोठा महात्मा बनून लाखो लोकांच्या अंतःकरणात कायमचे वर करून तेथे निरंतर राहणार आहे म्हणून !

सासन्याची आज्ञा झाल्यावरोवर काय करावे याचा सावित्रीबाईस मोठा अश्व पडला. पतिराजांची आज्ञा पाळावी तर सासन्यास व गणगोतास सोडावे लागून त्यांचा आपलेवर रोष होणार; आणि होत आहे त्यापेक्षाही जास्त जननिदा व त्रास सोसाबा लागून घरादारावाचून आजच गळीवर आपल्या संसाराचे उघडे प्रदर्शन मांडावे लागणार. बरे तसे न करिता सर्वांची मर्जी राखण्याचा प्रयत्न करावा तर पतीच्या पवित्र कार्यात खंड पढून पतिआजेचा भंग होतो आणि त्यामुळे आपल्या हातून पतिद्रोहाचे पाप घून पतिव्रता धर्म पायाखाली तुडविला जातो. असे एकना दोनच नव्हे तर शेकडो विचार त्या साध्वीच्या डोऱ्यांत आले ! शेवटी आपल्या जन्माच्या सोबत्याच्याच मार्गाने जाण्याचा त्या माउलीने निश्चय केला !!

॥ सत्यासत्याशी मन केले नवाही । मानियले नाही बहुमता ॥

असा संकल्प करून या उभयतांनी स्वार्थास व सुखसमाधानास लाठ मारली आणि घरातील बडील माणसाना नमस्कार घालून आपले पाऊल घराबाहेर टाकले !!! अशा प्रकारे आपल्या वडिलोपार्जित घरादारास व मिळकतीस त्यांना मुकावे तर लागलेच परंतु आपल्या कृपाळू व प्रेमल अशा बापाच्या पितृप्रेमापासूनही आमच्या हतभागी ज्योतिरावास आचवावे लागले. पण एवढे मात्र खरे की, प्रतापशाली शिवरायाच्या तिंधा मित्रांप्रमाणेच ज्योतिरावांना त्यांच्या शाळेतील तिंधा मित्रांपासूनच वेळप्रसंगी यथाशक्ती मदत होत असे. यावेळी त्यांनी ज्योतिरावांस बरीच मदत केली. ज्योतिरावांनी गंज पेठेत एक घर घेऊन त्यात ते राहू लागले. ते घर अद्यापि पुण्यास गंज पेठेत “फुल्यांचा वाढा” म्हणून प्रसिद्ध आहे.

मुर्लींची पहिली शाळा

बापातून विभक्त झाल्यामुळे ज्योतिरावांना जाणून बुजून दारिद्र्याशी झगडावे लागून ख्रीशिक्षणासारख्या पवित्र कार्यासाठी आपले रक्त आटवावे

मुर्लींची पहिली शाळा

लागले. अज्ञानामुळे एतदेशीय जनतेने त्यावेळी त्याच्या कार्याची जरी किंमत केली नाही, तरी या कर्मवोराचे कार्यच इतके उच्च होते की, विद्याविभूषित अशा परकीय सरकारास त्यांचा गौरव केल्याशिवाय राहावले नाही. यावेळी वोर्ड ऑफ एज्युकेशनचे प्रेसिडेंट सर आस्कॉन पेरी हे होते. सरकारचे बडे अंमलदार या नात्याने सरकारात त्यांचे मोठे वजन होते. ज्योतिरावांच्या खीशिक्षणाची पवित्र कामगिरी प्रथम त्यांच्या लक्षात आली व सरकारकडून या एतदेशीय तरुणाचा योग्य गौरव होऊन त्याला प्रोत्साहन देण्यात यावे म्हणून या साहेबांनी मुंबई सरकारास तसे लिहिले. त्यांच्या लिहिल्याचा परिणाम असा झाला की, इसवी सन १८५२ साली मुंबई सरकारने पुण्यास विश्राम वागेत एक दरवार भरवून ज्योतिरावांस दोनशे रुपये किंमतीची एक शाल अर्पण केली व त्यांचा गौरव केला.

या समारंभाची हकीकत त्यावेळच्या इंग्रजी वर्तमान पत्रांतर्न प्रसिद्ध झाली असून या शाळासंबंधी त्यावेळच्या मुंबई प्रान्ताच्या सरकारी शाळाखात्याच्या रिपोर्टात्रून वर्णन आले आहे व त्यांत ज्योतिरावांच्या कार्याची सरकारकडून स्तुती करण्यात थाली आहे हे विशेष होय.

असो; या समारंभास लहान मोठे कित्येक युरोपियन व हिंदी सरकारी अंमलदार आणि शहरातील बरेच मोठमोठे नागरिक हजर होते. यावेळी खीशिक्षणाचे कामी आपणास मदत करणाऱ्या रा. जगन्नाथ सदाशिवजी वैरे मित्रांचा ज्योतिरावांनी उछेख करून ना. गवर्नर साहेबांचे धाभार मानताना त्यांनी उद्घार काढले ते ध्यानात ठेवण्यासारखे आहेत. त्यावरुन त्यांच्या अंगी असलेल्या लीनपणाची व कर्तव्यतप्रतेची जाणीब चांगलीच व्यक्त होते, ज्योतिराव म्हणाले, 'मी विशेष कांहीच केले नाही. माझे कर्तव्य मी केले. सर्वांनी हाच कित्ता गिरवावा व सरकारने प्रथम खीशिक्षणाकडे तावडतोब लक्ष पुरवावे.' ज्योतिरावांच्या या उद्घाराचा त्यावेळी सर्वांवर मोठाच परिणाम झाला. ३० स० १८४८ च्या सुमारास पुण्यात काही हिंदू व युरोपियन लोकानी 'दक्षिणाप्राईज कमेटी' स्थापन केली होती. त्या कमेटीमार्फत फुल्यांच्या या शाळेला ७५ रुपये मुहिना मुदत म्हणून मिळू लागली. तेव्हा ज्योतिरावांनी एक

कमिटी नेमून व पुण्यात आणखी दोन तीन शाळा स्थापन करून त्या त्या कमिटीच्या ताब्यात दिल्या. विश्राम बागेतील फुल्यांच्या भाषणाचा सरकारवर-देखील इतका मोठा परिणाम ज्ञाला की सरकारने महाराष्ट्रात ताबडतोब मुर्लीना शिक्षण देण्याची एक नवीन योजना तयार करून त्याप्रमाणे अम्मलवारी सुरु केली. हे पाहून ज्योतिरावानी आपव्या शाळा सरकारी शाळाखात्याच्या हवाळी केल्या. ज्योतिरावानी स्थापन केलेल्या शाळ्यांपैकी विश्राम बागेजवळील एका शाळेला सरकारने पुढे इंग्रजी शिक्षणाचे वर्ग जोडून त्या शाळेला हायस्कूलचे स्वरूप दिले! ज्योतिरावानी स्थापन केलेली पहिली मुर्लींची शाळा ‘मुर्लींचे हायस्कूल’ या रूपाने पुण्यात आज चालू आहे!

मुलींची पहिली शाळा

प्रकरण ४

अस्पृश्यांची पहिली शाळा

मुलींच्या शाळा सुरक्षीतपणे चाढू लागल्यानंतर ज्योतिरावांच्या नजरेस दुसऱ्या ज्या अनेक गोष्टी आल्या, त्यापैकी अस्पृश्यांच्या शिक्षण प्रसारास प्राधान्य देऊन त्या गोष्टीकडे लक्ष पुरवायचे असे त्यांनी ठरविले व त्या दिशेने प्रयत्न करावयास त्यांनी सुरुबात केली. आपल्या देशातील सहा, सात कोरोड लोक विद्येच्या अभावी हजारो वर्षांपासून आपली माणुसकी गमावून बसले असून, ते धार्मिक गुलागिरीच्या घोर नरकात पडले आहेत आणि त्यामुळेच हिंद राष्ट्र लुळे बनले असून याचा सारखा न्हास होत आहे, ही गोष्ट जोतिरावांच्या नजरेस चांगली येऊन चुकली. या वर्गात विद्येचा प्रसार ज्ञात्याशिवाय त्यांची अस्पृश्यता दूर होणार नाही; आणि विद्येखेरीज ते आपली उन्नती करून घेऊन राष्ट्रातील वरिष्ठ वर्गात तादात्म्य पावणार नाहीत, असे त्यांना नेहमी वाटत असे. एरव्ही हिंदुस्थानात व हिंदुधर्मात असलेले अनेक पंथ, जाती व ऊच-नीचत्वाचे योतांड वाढवून स्पृश्यास्पृश्यतेचे बंड माजविष्यात आले नसते, तर हिंदू तेवढा एक या भावनेने साऱ्या लोकांत एकी व प्रेम नांदले असते. आणि मग अशा वेळी हिंदू धर्माकडे व हिंदुस्थानकडे नुसत्या वाकळ्या नजरेने पाहण्याची छाती तरी कोणास कधी ज्ञाली असती काय? हिंदुधर्मास जर जिवंत ठेवावयाचे व हिंदराष्ट्रास जर स्वतंत्र करावयाचे तर

देशातील अस्पृश्य समाजात विद्यार्जनाची वाढ ही केलीच पाहिजे; असा त्यांनी पक्का निश्चय केला आणि इ. सन १८५१ साली त्यांनी पुणे मुक्कामी नानांच्या पेठेत एकद्राची अस्पृश्यांची पहिली शाळा घातली। ही शाळा घातल्याने पुण्याच्या ब्राह्मणांत फारच खळबळ उडाली! खिया व अतिशुद्ध हे उभय वर्ग ब्राह्मणांच्या मते अपवित्र! त्यांना विद्या शिकविणे व त्यांनी ती शिकणे हे ब्राह्मणांच्या दृष्टीने अघोर पाप! शूद्रांना विद्या नसावी म्हणून चांगले मोडी अक्षर लिहिणाऱ्या सोनार, प्रभू वैगैरे जातीच्या लोकांचे पेशवार्ड्या रावणी राज्यात हात तोडून टाकण्यात आले होते. आणि त्याच पेशवार्ड्या विद्या शिकविल्याच्या आरोपावरून शेकडो शुद्रांच्या गळ्यास गळफांस देऊन फासावर लटकविण्यात आले होते. या पेशवार्ड्या मढे तिरडीवर चढवून इंग्रजांनी मसणवटीत लाबले नाही, तोच फुल्यासारख्या एका कुणव्या-माळ्याने महारामांगाच्या मुलांमुलीकरिता शाळा काढून ब्राह्मणी नीतीचा उघड घड विकार करावा हे पुण्यातील पेशव्यांच्या खुद भट्ट भाऊबंदांना कसे पाहवणार? हरप्रकारे विने आणून ही शाळा बंद पाडावी असे त्यांना वाटू लागले. परंतु ज्योतिराव स्वतः शिक्षकाचे काम करीत होते, त्यामुळे विरोधी ब्रह्मवृद्धांचा काहीच उपाय चालेना. तेव्हा हा अर्धम व भ्रष्टाचार होत आहे असा ब्राह्मणांनी डंका पिटून हे धर्मवरचे संकट (?) नाहीसे करण्याकरिता त्यांनी धर्माविषयी खरी आस्था बाळगणाऱ्या पण धर्मभोळ्या मराठामाळ्यांना व महारामांगाना जेव्हांचे चिथविले, तेव्हा मात्र ज्योतिरावांना कोण त्रास झाला हे वाचकांना पुढे कलेलच. ज्योतिरावांच्या उपदेशाने जी काही अस्पृश्यांची थोडी मुले शाळेत येत, त्यांपैकी वरीष्ठ वर्गांच्या धर्मकीने व त्रासाने बरेच अस्पृश्य लोक आपली मुले पुन्हा शाळेतून काढून घरी बसवीत. ज्योतिरावांनी मोठ्या सायासाने जी मुले आज शाळेत आणावीत तीच उद्या घरी बसत. असा जरी प्रकार होता, तरी ते कधी निराश मात्र झाले नाहीत. शिक्षण प्रसाराचा उपदेश करण्याची कला ज्योतिरावांना चांगली साधलेली होती. त्यांनी महारवाढ्यात व मांगवाढ्यात स्वतः फिरून चिकाटीने मेहनत घेतली. त्यामुळे त्यांच्या शाळेत महारामांगांच्या मुलांची संख्या थोडी थोडी वाढू लागली. तेव्हा अर्धातच शाळेत शिकविण्याचे अस्पृश्यांची पहिली शाळा

काम एकव्याने क्षेपेना, म्हणून त्यांना एक दुसरा शिक्षक पहावा लागला. त्यावेळी मागासलेल्या ब्राह्मणेतर समाजापैकी एखादा शिक्षक मिळणेसुद्धा दुर्लभ होते म्हणून निरुपायाने त्यांनी एक ब्राह्मण मास्तर ठेवला. ज्योतिरावांच्या या शाळेस अडयळा करण्यास ही एक उत्तम संधी आहे, हे पाहून ब्राह्मणांनी ब्राह्मण मास्तराला फूस देऊन घरी बसविले. तेव्हा मात्र ज्योतिरावांना ब्राह्मणांच्या अधम नीतीचा अतिशय संताप आला. परक्या खिस्ती मिशनरी लोकांइतकेही स्वधर्मीय ब्राह्मण धर्मगुरु अस्पृश्यावर प्रेम न करता उलट त्यांचा किती द्रेष करतात आणि ब्राह्मण हे हिंदू धर्माचे कसे शत्रु आहेत. हे दाखविण्याकरिता त्यांनी एक पांच अंकी नाटक रचून ~~न~~ दक्षिणा प्राईज कमेटीस अर्पण केले, पण सदर कमेटीतील ब्राह्मण मेंबरांनी व ब्राह्मण मेंबरांच्या दिशामुलीस फसून युरोपियन समासदांनी हे नाटक प्रसिद्ध करण्यास नकार-घंटा दिली. खाजगी शाळा चालविण्यास पैशांची नेहमी अडचण पडत असल्यामुळे हे नाटक स्वखर्चाने प्रसिद्ध करण्याची ज्योतिरावांना बिलकूल सोय नव्हती आणि म्हणून त्यांनी ते त्यावेळी प्रसिद्ध केले नाही. असो ! अशाप्रकारे एकाएकी ब्राह्मण मास्तराने शाळा सोडून दिल्यामुळे व अस्पृश्याचे शाळेत शिकविण्याचे काम करण्यास दुसरे कोणी तयार नसल्यामुळे ज्योतिरावांनी सावित्रीबाईस या शाळेवरही दुसऱ्या शिक्षकांचे काम करावयास सांगितले आणि त्या दीनांच्या माऊलीनेही ते मोठ्या आनंदाने कवूल केले ! अशा प्रकारे आपण आडकाठी आणली असताही ज्योतिरावांनी ती शाळा पुन्हा सुरक्षीत चालविली हे पाहून पुण्यातील ब्राह्मणांचे साफ ढोळे उघडले ! काळोख व सूर्य यांत जितके सह्य तितकेच बुद्धी आणि गुलामगिरी यांत ते असते ही गोष्ट भिक्षुकशाही पुरतेपणी जाणून आहे आणि म्हणूनच तिने देशातील बहुजन समाजाला आणि त्यांतल्या त्यांत अस्पृश्य मानलेल्या वर्गाला हजारो बघांपूर्वीपासून तो आजपर्यंत विद्येपासून अगदी दूर ठेविले होते ! भिक्षुकशाही ही खिया व स्पृश्य ब्राह्मणेतर वर्ग यांस आपले 'गुलाम' मानीत असून अस्पृश्य वर्गाला आपला 'बंदा गुलाम' समजते ! गुलामांनी कष्टावे व त्यावर भिक्षुकशाहीने जगावे असा या दोहोतील अन्योन्य संबंध पूर्वापार चालत आलेला आहे ! गुलामांनाच नव्हे तर तिच्या बंद्या गुलामांनाही माणुसकी

देणारी विद्या देण्यासाठी ज्योतिरावांनी पुण्यात 'अस्पृश्यांची शाळा' काढलेली पाहून भिक्षुकशाहीला ते आपल्यावरील 'काळ संकट' वाटले असल्यास नवल कोणते ? या संकटाच्या प्रतिकारासाठी भिक्षुकशाहीने आपल्या हाताचे काम सोडून देण्यासाठी ज्योतिबांची नानाप्रकारे समज घातली. हस्तेपरहस्ते धमक्या दिल्या व या सर्वे प्रयत्नांचा काहीच उपयोग होत नाही असे जेव्हा पाहिले तेव्हा पुण्यातील भिक्षुकशाहीचे म्होरके प्रती चाणाक्य कृष्णभट व त्याचे साथीदार यांनी भिक्षुकशाहीच्या या दुष्मनावर पण दीनांच्या दिव्य ज्योतीवर त्याचा मुडदा पाडण्यासाठी आपल्याजवळचे निर्वाणीचे अमोघ कपटाख मोठ्या शिताफीने फेकले ! हे कपटाख ज्योतिबांवर जाऊन पढण्यापूर्वी भिक्षुकशाहीने पुण्यास ज्योतिबांविरुद्ध कोणता गहंजब उठविला होता ? 'कलीयुग आले', 'धर्म बुडाला', 'पृथ्वी प्रलयकाळ समीप आला', 'ईश्वर कोपला', 'विद्या नीच-वरी गेली', 'अब्रह्मण्यं अब्रह्मण्यं' थसा एकच कलकलाट तिने चोहोंकडून सुरु करून सर्व जनतेस मेदरून सोडले ! ज्योतिबांवर गांवभर बहिष्कार पडला व चोहोंकडून संकटाचे डोंगर त्यांच्यावर कोसळू लागले ! या समाजाच्या उद्धाराकरिता ज्योतिबा हे सर्वे काही करीत होते त्या समाजाची अशा प्रसंगी वास्तविक ज्योतिबांना मदतच मिळावी पण —धर्मभोगेषणा व अज्ञान यामुळे तो समाज तर हजारे वर्षांपासून गुलामगिरीत गुरफटून गेला होता. ज्योतिरावांच्या या कार्याची खरी कल्पना त्यांच्या गावीही नव्हती; त्यामुळे या समाजाची असल्या कामी मदत मिळणे एकीकडेच राहून उलट विरोध तेवढा झाला. इतकेच नव्हे तर उलट या प्रसंगी कृष्णभटाच्या कापव्यात फसून या समाजातोलच काही असमंजस लोक खुद आपल्या उपकारकर्त्यांच्या—ज्योतिबांच्या प्रत्यक्ष जिवावर उठले !

आतापर्यंत आपण राष्ट्रपुढे मांडलेल्या सुधारणा लोकात कधी व कशा रुढ करता येतील आणि बहुजन समाजाची दुःस्थिती कोणत्या मार्गाने नाहीशी करता येईल, याचा विचार रात्री निजतेवेळी ज्योतिरावांच्या डोळ्यापुढे नेहमी उभा रहात असे व त्याचा ते कधी कधी रात्रीचे बारा बारा वाजेपर्यंत विचार करीत असत. सावित्रीबाई अस्पृश्यांच्या शाळेत शिकविण्यास जाऊ लागल्यानंतरची गोष्ट. ज्योतिराव नेहमीप्रमाणे एके रात्री आंथरुणात

पडल्यापडल्या विचार करीत असता मध्यरात्रीच्या सुमारास दोन मारेकरी मोळ्या युक्तीने त्यांच्या घरात शिरले. हातांत शळ असलेले दोन इसम दिवा विजवून आपणास ठार मारण्याच्या विचारात आहेत असे त्यांच्या लक्षात आले. हें पाहून ते ताडकन आंथरुणावर उटून बसले. ज्योतिरावांचे ते गंभीर स्वरूप पाहून मारेकरी जागचे जागीच विरले ! कारण ईश्वरास यावेळी ज्योतिरावांचे रक्षण करावायाचे होते. ज्योतिरावांसारख्या निरपराधी, परोपकारी व तेजःपुंज वीर पुरुषावर शळाने वार करण्याची त्यांना हिंमत होईना. आपण हे काय करीत आहोत ? ज्योतिरावांनी असा कोणता अपराध केला आहे की, आपण त्यांना आज ठार मारावयास तयार झालो ? ज्योतिराव आपणा ब्राह्मणेतरांच्या सुधारणेकरिता झटत असता, कपटी कृष्ण भट्टाच्या पैशाकडे पाहून आपण त्यांचा खून केल्यास देव आपणास मरणानंतर कोणती शिक्षा देईल ? वगैरे विचार त्यांच्या ढोक्यांत घोळत आहेत, इतक्यात ज्योतिरावांनी मारेकऱ्यांना आपले घरात इतक्या रात्री येण्याचे कारण विचारले असता, मारेकरी फारच खजील झाले व शळ खाली टाकून ज्योतिरावांच्या पायावर मस्तक ठेवून त्यांनी आपल्या कृतकर्माची माफी मागितली व पुढे ते ज्योतिरावांचे एकनिष्ठ सेवक बनून चांगले विद्यावंत झाले. या दोघांपैकी एक धोंडीराम नामदेव हा पुढे तर मोठा पंडित बनून त्याने श्रृंगेरीच्या शंकराचार्यास वादात जिंकून सत्यशोधक समाजाला अर्जिक्य पत्र मिळविले ! असो; इतके मात्र खरे की कृष्ण भट्टादि भिक्षुकांचा कपटी डाव सपशेल फसला !

अशा प्रकारे एका मोठ्या प्राणांतिक संकटातून आपली सुटका झाली याबदल ज्योतिरावांनी ईश्वराची मोठ्या प्रेमाने व भक्तीभावाने स्तुती केली. आणि शिक्षणासारख्या पवित्र कार्यात ईश्वराची आपणास मदत आहे गृहणूनच आपले रक्षण झाले अशी ज्योतिरावांची दृढ भावना झाली व त्यामुळे आपल्या हातचे कार्य न सोडता त्यांनी अस्पृश्यांच्या आणखी काही शाळा स्थापण्याचा निश्चय केला !

अस्पृश्य वर्गाकरिता पहिली शाळा स्थापन केल्यापासून ज्योतिराव स्पर्शास्पर्श पालीत नव्हते. त्यावेळी परिस्थिती किती नाजूक होती याची

वाचकांस कल्पना आहेच. त्याकाळी अस्पृश्यांच्या नुसत्या सावलीचा विटाळ कोणास खपत नसे; तर मग अस्पृश्योद्भार झाला पाहिजे असे तोंडाने कवूल करणार तरी कोण ? ज्योतिराव बोलत त्याप्रमाणे कृतीही करीत आणि म्हणूनच आधुनिक सुधारकांत आज त्यांची मुख्यस्थानी गणना होते. ज्योतिरावांनी आपल्या विहीरीवर व हौदावर पाणी भरण्याकरिता १० स० १८५१ साली अस्पृश्य लोकांना परवानगी दिली. ज्योतिरावांचा तो हौद पुण्यास अजूनही “फुल्यांचा हौद” म्हणून गंज पेठेत प्रसिद्ध आहे.

आज लोकांत शिक्षणाविषयी गोढी झालेली असून परिस्थितीही वरीच अनुकूल आहे. पण अशाही परिस्थितीत मोळ्या कष्टाने स्थापन झालेल्या बहुतेक संस्था केवळ मदतीच्या अभावी जन्मताच नामशेष होतात आणि त्यांतून एकादी संस्था कशीवशी चाललीच तर चालकास कितीतरी त्रास व कष्ट सहन करावे लागतात. ही स्थिती लक्षात ठेवून जर त्यावेळच्या प्रतिकूल व विकट परिस्थितीत आणि त्याही अस्पृश्यांच्या शाळांसारख्या संस्था १०-१२ वर्षेपर्यंत अखंड चालू ठेवण्यात ज्योतिरावांना किती कष्ट व सायास पडले असतील आणि त्यांना किती यातायाती सहन कराव्या लागल्या असतील, याचा विचार केला तर ज्योतिरावांच्या अफाट दिर्घेद्योगाची नुसती कल्पनाही करता येत नाही आणि ही शाळा चालवितांना त्यांना नुसती आर्थिक अडचणी सोसाईटी लागली असे नसून लोकांकडून होणारा आपला उपहास व अपमानही सहन करावा लागला. जेथे अस्पृश्यांच्या सावलीचाही विटाळ लोकांस खपत नसे, तेथे ज्योतिरावास या कामी मदत करणार तरी कोण ? मदत तर राहू घ्या, परंतु त्यांच्याशी कोणी प्रेमाचे दोन गोड शब्द देखील फारसे बोलेना. मग त्यांच्या कार्याचा गौरव तरी कोण करणार ? मुलींच्या शाळा चालविण्याच्या वेळी जे थोडे एतेदशीय वडे लोक ज्योतिरावांना मदत करीत होते ते लोकही यावेळी खवळलेल्या भटांच्या सामाजिक बहिष्काराच्या भितीने घरी स्वरूप होते !

नाही म्हणावयास विद्येचे महत्त्व जाणणाऱ्या इंग्रज अधिकाऱ्यांना मात्र ज्योतिरावांच्या या कार्याचे व चिकाटीचे मोठे कौतुक वाटे. ज्योतिरावांच्या अस्पृश्यांची पहिली शाळा

विनंतीवरून बरेच बडे इंग्रज अधिकारी व त्यावेळच्या सरकारी विद्याखात्याचे प्रेसिटेंड सर अस्कोंन पेरी हे ह्या शाळा तपासावयास जात व ज्योतिरावांचा दिर्घोदोग पाहून ते त्याचे कौतुक करीत. सर पेरी यांनी मुंबई सरकारच्या शाळाखात्याच्या त्यावेळच्या रिपोर्टातून ज्योतिबांच्या या कार्याचे चांगले कौतुक करून त्यांचा मधून मधून गौरव केलेला आहे. हे साहेब नेहमी ज्योतिबांकडे येऊन त्यांना प्रोत्साहन देऊन आणि शाळांस उत्तम अभिप्राय व लहान मोठ्या देणाऱ्या अगर बक्षिसेही देत. अस्पृश्यांची शाळा चालविण्याचे कामी विशेष कर्नल मेडोज टेलर, रा. जगन्नाथ सदाशिवजी, रा. (पुढे रा. व.) सदाशिवराव गोवडे, रा. मोरो विठ्ठल वाळवेकर, सर अस्कोंन पेरी, रेवहेन्यू कमिशनर मि. रिव्हज वगैरे सदगृहस्थानी ज्योतिरावांना द्रव्यद्वारा फारच मदत केली. पुढे दक्षिणा प्राईज कमेटीकडूनही या शाळेला महिन्यास ५० रु. मदतीदाखल मिळू लागले. तेव्हा शहरात आणखीन दोन ठिकाणी अस्पृश्यांच्या नवीन शाळा काढून त्या ज्योतिरावांनी १०—१२ वर्षपर्यंत उत्तम रितीने चालविल्या. शाळा फारच वाढल्यामुळे व खर्च भागत नसल्यामुळे पुढे त्यांनी त्या पुणे भ्युनिसिपालिटीच्या हवाली केल्या व ते दुसरे कार्य करावयास मोकळे झाले. ज्योतिरावांनी अस्पृश्यांची स्थापन केलेली पहिली शाळा पुणे येथे भोकरवाडीत अद्यापही सुरळीत चालू आहे!

प्रकरण ५

विधवाविवाह व अनाथ बालकाश्रम

मराठा, रजपूत, प्रभू, ब्राह्मण व सारस्वत इत्यादी काही स्वतःस श्रेष्ठ म्हणविणाऱ्या जातींच्या लोकांतील विधवांचे जे हाल होतात व त्यांना पतीवाचून जे आमरण गुलामगिरीत डांबून ठेवण्यात येते, त्याचे वर्णन करण्याची काही आवश्यकता नाही. एक पती मरण पावला असता त्या विधवेने मरेपर्यंत संन्यासवृत्तीने रहावे आणि पुरुषाने मात्र एकाच वेळी किंवा एकामार्गून एक अनेक बायका केल्या तरी हरकत नाही. एवढेच नव्हे तर स्मशानभूमीच्या पंथास लागलेल्या एखाद्या आजोबाने एखाद्या अछड अशा तरुण मुलीशी पतिपन्नीत्वांचे नाते जोडावे, या अन्यायाची ज्योतिरावांना मोठी चीड येई. हा हिंदुधर्मस एक मोठा कलंक आहे असे ते नेहमी म्हणत असत. खीजातीवरील हा अन्याय दूर व्हावा म्हणून समाजात पुनर्विवाहाची चाल रुढ झाली पाहिजे, याकरता त्यांनी मोठा प्रयत्न केला आणि त्यांच्या परिश्रमाने ३० स० १८६४ साली पुण्यास गोखल्यांच्या बागेत शेवटी शेणवी जातीत रघुनाथ जनर्दन व नर्मदा या दोघांत महाराष्ट्रातील पहिला पुनर्विवाह घडून आला व पुढे ही पुनर्विवाहाची चाल चोहोकडे हळूहळू रुढ होऊ लागली!

पण एवढ्याने त्यांचे समाधान झाले नाही, कारण काही विशिष्ट जातीच्या लोकांत तो सर्वांस सुरु होणे बन्याच कालावधींचे काम आहे हे ते जाणून होते. नेहमी शेकडो तरुण विधवांचे आडमार्गाने पाऊल पून त्या गरोदर

विधवाविवाह व अनाथ बालकाश्रम

२३

14/8

होतात आणि तसे ज्ञाले म्हणजे त्या व त्याचे आसलोक जननिदेच्या भीतीने गर्भनाश करतात; आणि ते न साधल्यास बाळत ज्ञाल्यावर जन्मलेल्या अर्भकाच्या नरङ्घ्यास नख देऊन त्यास ते रात्री-बेरात्री गळीत अगर बोलात फेकून देतात. असा अनर्थ त्याच्या हातून घडू नये म्हणून ज्योतिरावांनी ३० स० १८६३ साळचे सुमारास आपल्या घराशेजारी स्वतःच्या खर्चने एक वाढा बांधला आणि विधवा वायांनी गुप्त रीतीने येऊन व बाळत होऊन, तेथे मूळ ठेवून जावे, अशी सोय केली. त्यावेळीं या घराचा नंबर ३९५ हा होता. तेव्हा “कोणा विधवेचे अज्ञातपणाने वाकडे पाऊल पडून ती गरोदर ज्ञाली तर तिने रा. ज्योतिरावांनी स्थापन केलेल्या गृहात गुप्तपणे येऊन बाळत होऊन जावे” अशा मोठमोठ्या अक्षरांच्या जाहिराती सान्या पुणे शहरात भिंतीवर लावण्यात आल्या. पण या संकृत्याचे फल म्हणून, छळ, त्रास, अपमान व उपहास या महात्म्याच्या वाच्यास आला. (पुढे रा. ब.) गोपाळ हरी देशमुख उर्फ लोकहितवादी, रा. भांडारकर, रा. ब. मदन श्रीकृष्ण, रा. नवरंगे, रा. परमानंद व रा. तुकाराम तात्या पडवळ, या सदगृहस्थानी वरील कामी ज्योतिरावांना बरीच मदत केली. ज्योतिरावांचे हे बालहस्त्याप्रतिवंधकगृह प्रस्थापित ज्ञाल्या-मुळे पुण्यातील ३०-४० अर्भके काळाच्या दाढेतून बचावली गेली. पण पुढे त्यांतील बहुतेक मुले जास्त दिवस जगली नाहीत. त्याच बालहस्त्याप्रतिवंधक गृहात एका काशीबाई नामक ब्राह्मण विधवेच्या पोटी सुमारे ३० स० १८६५ साली ज्योतिरावांचे दत्तकपुत्र यशवंतराव यांचा जन्म झाला.

ज्योतिरावांचे बालहस्त्याप्रतिवंधक गृह पुढे ८-१० वर्षे सुरक्षीत चाललेले पाहून (पुढे रा. ब.) महादेव मोर्चिंद रानडे व लाल शंकर उमीशकर या उभय मित्रांना असल्या एका गृहाची मोठीच आवश्यकता दिसून आली आणि त्यांनी त्या धर्तीवर पंदरपूर येथे एक बालहस्त्याप्रतिवंधक गृह पुढे स्थापन केले. ते अद्यापि तेथे चालू आहे, रानड्यांचा हा प्रयत्न पाहून ज्योतिरावांना मोठा आनंद झाला. तेव्हापासून रानड्यांवरोवर ज्योतिरावांचे सख्यात्व जडले. पंदरपूर येथील बालहस्त्याप्रतिवंधक गृह स्थापन करण्यात आल्यामुळे ज्योतिरावांनी आपण चालविलेल्या गृहाकडील लक्ष कमी करून ते दुसऱ्या एका कार्यकडे वळले.

महात्मा ज्योतिराव फुले

प्रकरण ६

परशुरामाची फजिती

ज्योतिराव क्षात्र वगचे मोठे कैवारी होते. कोणत्याही देशात कोणता वीर म्हटला की, तो क्षात्र कृत्तीचा मोठा उपासक असावयाचाच ! आमचे ज्योतिराव क्षत्रीय वीरांचे मोठे अभिमानी होते. भिक्षुकशाहीचा आधारस्तंभ जो परशुराम याने एकवीस वेळा पृथ्वी निःक्षत्रीय केल्याची कथा प्रसिद्धच आहे. भटा-भिक्षुकांच्या या चिरंजीव परशुरामाचे ज्योतिरावांनी कसे वाभाडे काढले हे पुढे वाचकांना कळेलच.

महाराष्ट्राचा महान क्षत्रीय छत्रपती शिवाजी भोसले यांच्याविषयी ज्योतिरावांस फारच अभिमान होता. सन १८६८ मध्ये ज्योतिरावांनी रायगडास जाऊन शिवाजी महाराजांच्या समाधीचा शोध लावला आणि सन १८७० साली त्यांनी शिवाजी महाराजांचा एक पोवाडा रचून तो त्या साली छापून प्रसिद्ध केला. छत्रपति शिवाजीचा छापून प्रसिद्ध झालेला महाराष्ट्रातील हा पहिलाच पोवाडा होय. शिवाजीचा पोवाडा प्रसिद्ध करून कलियुगी क्षत्रीय जिवंत असल्याचे जणू ज्योतिरावांनी भिक्षुकशाहीच्या पळपुत्र्या चिरंजीव परशुरामाला जाहीर आव्हानच दिले !

अन्यायमूलक अस्पृश्यता नष्ट करून देशात बंधुप्रेम व समाजसंघटन आणण्याच्या हेतूने ज्योतिरावांनी इ. स. १८७३ साली त्यावेळच्या प्रत्येक परशुरामाची फजिती

वर्तमानपत्राकडे असा मजकूर पाठविला की, “जे (क्षुद) अगर कोणीही आपल्या उत्पन्नकर्त्यास मानून नीतीस अनुसून व स्वच्छ उद्योगधंदा करण्याचा निश्चय करून त्याप्रमाणे आचरण करीत आहेत, अशी त्याजविषयी माझी खात्री झाल्यावरोबर मी त्यास केवळ, आपल्या कुटुंबातील बांधबाप्रमाणे समजून त्याचबरोबर अन्न व्यवहार करीन. मग ते कोणत्याही देशांतील असोत!” असे ज्योतिरावांनी मोठ्या घैरुने व छातीठोकपणाने जाहीर केले! कांही वर्तमानपत्रकारांना ज्योतिरावांनी पाठविलेला हा मजकूर छापण्याची हिंमत तर झाली नाहीच, पण उलट बहुतेक पत्रकारांनी ज्योतिरावांवर इतका टीकेचा भडीमार केला की पुसता सोय नाही. त्यापैकी फक्त एकाच पत्रातील टीका मासल्यादाखल खाली देत आहो. “लोककल्याणेच्छु” पत्रकार आपल्या शनिवार ता. ४-१-१८७३ च्या अंकात म्हणतात की “आमचे प्रसिद्ध महाज्ञानी, महाविचारी व महाशोधक तत्त्ववेत्ते अजम ज्योतिराव गोविंदराव फुले यांनी एक अप्रयोजक अशा तन्हेचे आत्मक्षाध्येचे व ब्राह्मणांन्या निंदेचे पत्र आम्हाकडे पाठविले आहे त्यास आमच्या पत्रात जागा मिळण्याचा संभव नाही, यावदल सदरहू अजम फुले आम्हास माफी करोत.”

गेल्या २-३ वर्षांच्या अवधीत ज्योतिरावांनी हिंदुधर्मातील गुलामगिरीवर लखल प्रकाश पाडणारा “गुलामगिरी” या नांवाचा एक उत्कृष्ट माहितीने भरलेला असा ग्रंथ लिहून तो त्यांनी इ. स. १८७३ साली प्रसिद्ध केला.

त्यावेळी समाजजागृतीचे कामी ज्योतिरावांना हा ग्रंथ मोठाच उपयोगी पडला. पुष्कळ दिवसांपासून विद्येशी फारकत झालेल्या रांगळ्या मराठा-माझी समाजाची भाषा त्यावेळी किती ओवढघोवड असेल याची आजच्या सुधारणेच्या काळातील त्या समाजाच्या भाषेवरूनही सहज कल्पना करता येते. ज्योतिरावांची भाषाहि त्यावेळी तशीच ओवढघोवड व रांगडी होती. हे त्यांच्या या ग्रंथातील लेखनावरून दिसून येते. भाषा शास्त्राच्या दृष्टीने ज्योतिरावांचे ग्रंथ कोणत्याही किंमतीचे ठरोत. ते कोणी मोठे रसिक लेखक होते या दृष्टीने त्यांच्या ग्रंथाकडे पाहण्याची जरूरी नसून ते ब्राह्मणेतरातील पहिले लेखक, ब्राह्मणी गुलामगिरीविरुद्ध ब्राह्मणेतरांचा तो पहिला ठाहो

व ब्राह्मणेतरांना फुटलेली ती पहिली वाचा या दृष्टीने ज्योतिरावांचा हा ग्रंथ विशेष किंमतीचा आहे ।

इराणी वामन भटाने येथील मूळच्या क्षत्रियांपैकी लोकप्रिय प्रजापती बळी राजाला ठार मारून येथे भट जातीचे वर्चस्व कसे प्रस्थापित केले, परशुरामाने क्षत्रियांच्या बायकावर व लहान मुलाबाळांवर कसायाप्रमाणे कशा सुया चालविल्या आणि ब्राह्मण हे ब्राह्मणेतरांना शुद्र मानून त्यांचा आजपर्यंत कसा द्वेष करीत आले आहेत हे या ग्रंथात ज्योतिरावांनी स्पष्ट दाखविले आहे. शिवाय खिस्ती मिशनव्यांची त्यांच्या धर्माचिषयीची कळकळ व भूतदया आणि हिंदुधर्मातील ब्राह्मण धर्मगुरुंचा ऊर्फ निर्दय कसायाचा शुद्रातिशुद्रावरील सैतानी जुद्धम व धर्मदोह याचा उछेखव्ही त्यांनी मोकळ्या मनाने केला आहे. त्याचप्रमाणे म्युनिसिपलिट्या स्थानिक संस्थांत ब्राह्मणेतर व अस्पृश्य सभासदांची जरूरी, सरकारी शाळा खायात व इतर सर्व खायांत ब्राह्मणेतर अंमलदाराची जरूरी, शिक्षणविषयक बाबतीत ब्राह्मणेतरांनी पुढे येण्याची व इतर सुधारणा करवून घेण्याची आवश्यकता ह्या सर्व गोष्टी या पुस्तकात उत्तम रितीने प्रतिपादल्या असून, अस्पृश्योद्धाराच्या बाबतीत या पुस्तकाची योडक्यात थोरवी वर्णन करावयाची झाल्यास हा ग्रंथ म्हणजेच ज्योतिरावांनी ब्राह्मणी धर्माच्या भेद नीतीवर व कृत्रिम जातीभेदाच्या मुलभूत कल्पनेवर फेकलेली एक कुन्हाडच होय !

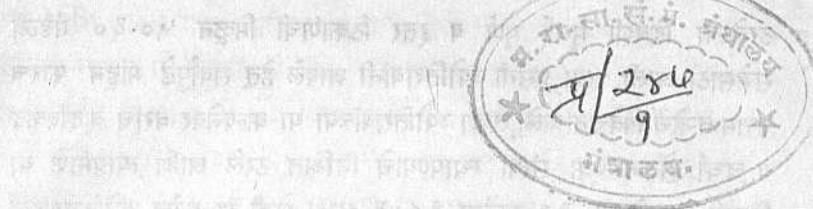
या पुस्तकाचिषयी त्यावेळचे लोकमत कसे होते याचा एकच मासला येथे देतो. त्यावेळचे एक मोठे सुप्रसिद्ध विद्वान गृहस्थ (पुढे रा. ब.) विश्राम रामजी घोळे, असिस्टेंट सर्जन हे सत्यधर्म पुस्तकाच्या अभिप्रायात लिहितात की, “पुराणातील वामनाने बळिराजास फसवून त्याचे राज्य हरण केले तो सूड म. ज्योतिराव फुले यांनी उगविला ! ‘गुलामगिरी’ नामक ग्रंथरुपाची एक जाज्वलित गदा उत्पन्न करून तिने त्या वामनाच्या डोक्यावर बिनचूक तडाखा देऊन त्याला ‘चीत’ करून टाकला. वामनाला याउपर ढोके वर करण्याची आशादेखील राहिली नाही. बळीचा कैवार त्यांनी बरोबर घेतला. जर बळीचा आत्मा या भूमंडळावर भ्रमण करीत येईल तर तो खरोखर त्यांचा उत्तराई झाल्याविना राहणार नाही.”

“पुराणातील महानिर्दय परशुराम उयाने पौराणिक पृथ्वी निक्षत्री केली; ज्याने क्षत्रियांच्या गर्भाणी बायकांची मुले उपजत मारली, त्याला त्यांनी या गदेच्या प्रहाराने ‘उलथा’ पाढून त्याची चिरंजीवी नष्ट केली. अंधारात सापडलेल्या मनुष्यास जसा हंदूप्रकाश किंवा दीप वाट सापडण्यास उपयोगी पडतो तद्वत ही (गुलामगिरी पुस्तकरूपी) गदा महाराष्ट्रीयजनास ज्ञान-दीपापरी उपयोगी पडत आहे.”

तसेच त्यावेळच्या वर्तमान पत्रातून ज्योतिर्बांनी चिरंजीव परशुरामास आपले समोर हजर राहाऱ्याची एक नोटीसुद्धा दिली होती. अशा प्रकारे परशुरामाचे वाभाडे काढल्याने भिक्षुकी बालेकिल्याचा निर्माता म्हणून समजल्या जाणाऱ्या परशुरामाने ‘राम’ म्हणून त्याची चिरंजीवी ‘ज्योतिराव’ या क्षात्रवीराने नष्ट केली व कलीयुगी क्षत्रीयांचे अमर आस्तित्व असल्याचे त्याच्या पुन्हा एकदा चांगलेच प्रत्ययास आणून दिले !

असो; याच धामधुमीत ज्योतिरावांनी ‘त्राज्ञाणाचे कसव’ आणि ‘जातिमेद विवेकसार’ हेही दोन प्रथं प्रसिद्ध केले.

प्रकरण ७

सत्यशोधक समाजाची स्थापना

सुमारे पंचवीस वर्षांचे आयुष्य समाजसेवेत घालविल्यामुळे आता ज्योतिरावांना समाजसुधारणेच्या मार्गातील अडचणीचा व खाचखलायांचा पूर्ण अनुभव येऊन चुकला होता. आपण लोकांपुढे माडलेल्या सुधारणांचा लोकांत प्रसार का होत नाही, त्याचे इंगीत यावेळी ज्योतिरावांच्या बरोबर लक्षात आले होते. त्यांनी राष्ट्राच्या दुःस्थितीचा चांगला विचार केला तेव्हा भिक्षुकशाहीची रग याहून कमी झाल्याशिवाय आपण पेरलेल्या सुधारणा वाढीस लागणे शक्य नाही अशी ज्योतिरावांची खात्रीची समज झाली व त्या मार्गाला अधिक नेटाने लागण्याचा त्यांनी निश्चय केला. पण भिक्षुकशाहीच्या थोतांडी धर्मावर घाव घालून तिच्याशी लढणे काही एकव्याचे काम खास नव्हे असे आजपर्यंतच्या अनुभवांवरून ज्योतिरावांच्या लक्षांत आले तेव्हां या कार्याक्रिता सुशिक्षित ब्राह्मणेतरांची एक सामुदायिक स्वरूपाची संस्था स्थापन करून तिच्यामार्फत ही चलवळ चालू करणे त्यांना अगत्याचे वाटू लागले. यावेळी पुण्यात काही थोडे ब्राह्मणेतर तरुण शाळेतून बाहेर पडले होते. त्यांचाही आपल्याला या चलवळीच्या कामी मोठा उपयोग होईल अशी ज्योतिरावांना साहजीकच आशा उत्पन्न झाली आणि आपला हा हेतू तडीस जाप्यासाठी त्यांनी एक विनंतीपत्र काढून पुण्यास एक सभा बोलाविली. समेस, मुंबई, पुणे व इतर ठिकाणच्या सुशिक्षित मंडळीला खास आमंत्रणे दिली.

सत्यशोधक समाजाची स्थापना

२९

ठरलेल्या दिवशी मुंबई पुणे व इतर ठिकाणची मिळून ५०-६० मंडळी समेसाठी आली. त्या प्रसंगी ज्योतिरावांनी आपले हेतू सर्वांपुढे मांदून फारच उत्तम तज्जेचे विवेचन केले; तेव्हा ज्योतिरावांच्या या कल्पनेवर वराच वादविवाद व चर्चा होऊन एक संस्था स्थापण्याचे निश्चित ठरले आणि त्याप्रमाणे या दिवशी म्हणजे ता. २३ सप्टेंबर १८७३ इसबी रोजी या समेत ज्योतिरावांच्या हातून राष्ट्रात अखंड असा लांबवर प्रकाश पाडणारी जी दिव्य ज्योत उःपक्ष झाली ती म्हणजे सत्यशोधक समाजाची स्थापना ही होय. सत्यशोधक समाजाची प्रमुख तीन तत्त्वे आहेत.

(१) ईश्वर एक असून तो सर्वव्यापी, निर्विकार, निर्गुण व सत्यरूप आहे आणि सर्व मानव प्राणी त्याची प्रिय लेकरे आहेत.

(२) ईश्वराची भक्ती करण्याचा प्रत्येक मानवास पूर्ण अधिकार आहे. आईस संतुष्ट करण्यास अगर बापास विनवण्यास जशी त्रयस्थ दलालाची जरूर नसते, त्याप्रमाणे सर्वसाक्षी परमेश्वराची भक्ती करण्यास भट दलालाची आवश्यकता नाही.

(३) कोणीही जातीने श्रेष्ठ ठरत नसून फक्त गुणाने श्रेष्ठ ठरतो.

याशिवाय अशाच व्यापक स्वरूपाची इतरही तत्त्वे आहेत. खरे पाहता सत्यशोधक समाजाच्या तत्त्वाचे व्यापक स्वरूप प्रत्येक धर्मीयास निर्विकार मनाने कवूळ करावेच लागेल इतके ते व्यापक सत्यरूप आहे !

जगात एकच ईश्वर आहे व तो दरीखोरीत, नदीनाह्यांत अगर एखाद्या भटजीच्या देवळात कोंडलेला नसून तो सर्वव्यापी आहे. त्याच्याजवळ हा हिंदू अथवा मुसलमान अगर असुक महार अगर तसुक ब्राह्मण अशी आवड-निवड अथवा भेदभाव नसून त्याला सर्व मानव प्राणी सारखेच प्रिय आहेत. हे 'सत्य' सत्यशोधक समाजाच्या पहिल्या तत्त्वात गोवले असून त्या ईश्वराची भक्ती करण्याचा प्रत्येकाला पूर्ण अधिकार आहे आणि त्याची प्रसन्नता एखाद्या भट अडत्यामार्फत होत नसून ती केवळ आत्मिक बलावरच प्रत्येकास करून घेता येते, असा दुसऱ्या तत्त्वाचा अर्थ आहे व तसेच एखादा शाम भट दुराचारी असला तरी ब्राह्मण जातीत जन्मला म्हणून तो

श्रेष्ठ आणि ज्ञान्या महार सत्याचरणी व बुद्धिवंत असला तरी शुद्र जातीत जन्मला म्हणून तो हलकट व नीच, असे समजण्याची अनुदार वृत्ती भिक्षुक-शाहीने हिंदू समाजात निर्माण केल्यामुळे उच्च मानलेल्या जातीतील लोक अंगी गुण नसताही श्रेष्ठत्व मिरवू लागले व सद्गुण पैदा करण्यासाठी कितीही कष्ट सोसले आणि ते पैदा केले, तरी केवळ महार अगर इतर शुद्र जातीत, जन्मलो असल्यामुळे आपण श्रेष्ठ होणे अशक्य, अशी खालच्या वर्गातील लोकांची भावना करून दिलेली असल्यामुळे तेही अंगी सद्गुण अगर कारागिरी पैदा करण्याची यातायात करीतनासे झाले. अशा प्रकारे जाती-भेदाच्या आणि सद्गुणरहित जन्मजात उच्चनीचतेच्या भिक्षुकी थोतांडाने समाजातील सद्गुणांचा, कारागिरीचा व उद्योगधंदाचा आपोआपच लोप झाला आणि त्यामुळे हिंदुसमाज कायमचा निर्वल बनून उक्खर्षास व इतरांच्या आदरास मुकला! ही गोष्ट लक्षात आल्यामुळे ज्योतिरावांनी केवळ जन्माने मानल्या जाणाऱ्या उच्चनीचतेच्या भिक्षुकी थोतांडाचा धिःकार केला व मनुष्य जातीने श्रेष्ठ बनत नसून तो गुणाने श्रेष्ठ बनतो हे मानवी उक्खर्षाचे व स्वातंत्र्याचे सत्य तत्त्व त्यांनी सत्यशोधक समाजाच्या तिसऱ्या तत्त्वात प्रतिपादन केले आहे. ह्या गोष्टी लक्षात घेता सत्यशोधक समाजाची तत्त्वे किती उदार, समतोल व सत्यमय आहेत याची कोणासही कल्पना येईल. ज्योतिरावांच्या ठिकाणी धार्मिक व सामाजिक समतेच्या भावनांचा किती विकास झाला होता व त्यांची बुद्धी किती कुशाग्र होती याची त्यांनी प्रतिपादन केलेल्या सत्यशोधक समाजाच्या तत्त्वावरून बरोबर कल्पना येते।

त्राक्षणांनी संस्कृत भाषेत मंत्र म्हटल्यावाचून ईश्वराची प्राप्तीच होऊ शकत नाही, अशी सर्वत्र लोकांची भावना असल्यामुळे समाजप्रसाराच्या कामी ज्योतिरावांना देवभोक्या लोकांकडून मोठाच विरोध होऊ लागला व ते ज्योतिरावांशी वादविवाद करण्यासाठी त्यांच्याकडे नेहमी येऊ लागले. ईश्वराची पूजा अगर प्रार्थना संस्कृत भाषेतून मंत्र म्हटल्याशिवाय ती देवास कळत नाही, या म्हणण्याचा ज्योतिरावांनी इन्कार केला. वरील आरोप शुद्र लबाडीचा आणि आपमतलबीपणाचा आहे असे त्यांनी त्यावेळी सर्वांना स्पष्ट सांगितले. जगातील प्रत्येक मनुष्याच्या मनात काय चालले आहे हे ईश्वराला समजते

सत्यशोधक समाजाची स्थापना

असे जर सर्वांकदून मानण्यात येते, तर त्याला मराठी, कानडी, गुजराती, हिंदी, इंग्रजी अगर फारसी भाषा समजत नाही असे म्हणणे किती वेदेपणाचे आहे ? हिन्दुस्थान देश सोडला तर इतर देशातील लोकांत संस्कृत भाषेत देवाचे मंत्र म्हणण्याचा मुळीच रिवाज नाही. मग इतर देशातील लोकांची भक्ती ईश्वरास पोहचतच नाही काय ? किंवा त्या देशातील अगर आपल्या या हिंदुस्थानातील कांही पापी लोकांनी इंग्रजी, उंदुं अगर मराठी भाषेतून रोज खोटे बोलण्याचे पाप केले अथवा वाईट पाप करण्याचे विचार केले तर त्या पापी लोकांनी ते बोलणे संस्कृत भाषेत केले नाही व संस्कृत भाषेशिवाय देवाला दुसरी भाषा कळत नाही म्हणून देव त्या लोकाना पापी ठरविणार नाही असे म्हणता येईल काय ? संस्कृत भाषेशिवाय ईश्वराची प्राप्ती झाली नसती तर महासाधु तुकाराम, नामदेव, गोरा कुंभार, सेना न्हावी, सावता माळी, चोखा मेळा, सजन कसाई इत्यादी साधुसंतांना संस्कृत भाषा काढीइतकीही अवगत नव्हती म्हणून त्यांची भक्ती ईश्वरास रुजू न होऊन ते प्राकृतात काय वोलले ते ईश्वरास काहीच कळले नाही असे थोडेच म्हणता येईल ? अर्थात मरु घातलेल्या अवघड अशा संस्कृत भाषेच्या नादी न लागता सर्वांनी आपल्या मातृभाषेतून ईश्वराची प्रार्थना करावी असे ज्योतिरावांनी आपले स्पष्ट मत लोकां-पुढे मांडले व लग्न मृत्यु आदि संस्कार भट दलालाच्या मध्यस्थीने संस्कृत भाषेतून करवून न घेता ते प्रत्येकास मातृभाषेतून करता यावेत म्हणून त्यांनी लग्नविधीची मंगलाष्टके प्राकृत भाषेतून प्रसिद्ध केली !

ही मंगलाष्टके ज्योतिरावांनीच रचली असून मराठी भाषा बोलणाऱ्या सर्व भागातील बन्याच लग्नातून आज ती चोहोकडे म्हटली जात आहेत. ल्यामुळे लेजीट अगर संस्कृत भाषेचा धाक घालून ईश्वराची उपासना करणाऱ्या प्रत्येक भक्ताकदून लांचलुचपत खाऊन ईश्वर आणि भक्त यांच्यामध्ये सापाप्रमाणे आडवे पडणाऱ्या पोपशाहीस अगर भटशाहीस शह दिला व नामदेव तुकारामादी साधुसंतप्रमाणे —

यारे यारे लहान थोर । होका भलत्या याती नारी नर ॥

या समतेच्या पायावर सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली व प्रत्येक मनुष्यास

या समतेच्या पायावर सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली व प्रत्येक मनुष्यास आपल्या मानसिक स्वातंत्र्याची आणि ईश्वरप्रणित सत्यधर्माची जाणीव करून देऊन इहपरलोकीच्या वाटा खुल्या करून दिल्या, यावदल निदान महाराष्ट्रातील अखिल जनता आणि त्यांतूनही अस्पृश्य वर्ग त्यांचा कायमचा त्रहणी झाला आहे यात संशय नाही ।

मनुष्य म्हटल्यावरोवर उच्चार न करताही जसा त्याच्या हातपायादी अवयवांचा आपोआप बोध होतो, त्याचप्रमाणे सत्यशोधक समाज म्हटला म्हणजे तेथे गुलामगिरीचा नायनाट, शिक्षणाची चळवळ, ख्रीशिक्षणाचा ग्रसार, अस्पृश्योद्धार, सधवा-विधवा ख्री-जातीच्या मानवी हक्कांचा पुरस्कार, दीन अर्भकांवर व आंधक्या पांगळ्यांवर भूतदया, सत्याचरण, ईश्वरभक्ती, सत्यनिष्ठा व स्वातंत्र्य या गोष्टींचा आपोआप बोध होतो. ज्योतिरावांनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाजाची हीच तत्वे आहेत व त्यांचे आचरण करण्याचा प्रयत्न करणाराच सत्यशोधक समाजीय होय ।

असो; अशा प्रकारे पुण्यात सत्यशोधक समाज स्थापन झाल्याबदलची चर्चा सर्वतोमुखी झाली. समाजाची तत्वे काय आहेत, त्याचे धोरण व उद्देश काय आहे हे समजावून घेण्यासाठी लोक रोज ज्योतिरावांकडे येऊ लागले. या समाज स्थापनेमुळे पुण्यातील ब्राह्मणांत पुन्हा खळबळ उडाली ! आता धर्म बुडाला, पुढीची प्रलय होणार, हा भ्रष्टाकार आहे, हा धर्मद्रोह आहे, हा ब्रह्मद्रेष आहें, हा कलीचा महीमा आहे. असे ते घरोघर जाऊन लोकांना सांगू लागले व समाजाचे कार्य सुरक्षीत चालू न देण्याचे कामी कसून मेहनत घेऊ लागले. कोणी या समाजाचा सभासद झाला असल्यास अगर होणार आहे असे समजल्यास लागलीच कर्मठ ब्राह्मण त्याच्या घरी जात आणि त्याच्या भोक्या आईबापास अगर वायकोस कुलक्षयाची, ब्रह्मनिदेची व ब्रह्मशापाची भीती घालून त्यास समजापासून दूर करण्याचा प्रयत्न करीत. इतकेही करून त्याने समाजाचा संबंध सोडला नाहीच तर ते त्याच्यावर भलते अरिष्ट आणण्याचा प्रयत्न करीत. त्यामुळे सत्यशोधक समाजाचे मेंबर होण्यास कोणी फारसे धजत नसे. सत्यशोधक समाजाची तत्वे पटून जर कोणी सरकारी

नोकर समाजाचा सभासद ज्ञालाच तर त्याच्या खाल्यातील लहान मोठे सर्वे भट्ट अधिकारी त्याच्यावर कुभांडे रचून व गोप्या अधिकाऱ्यांकडे त्यांच्या चुगल्या सांगून त्याला कामावरून काढण्याबद्दल ते त्या गोप्या साहेबास भंडावून सोडीत !

अशा प्रकारे सत्यशोधक समाजाला हाणून पाढण्याबद्दल भटभिक्कुक जरी निकराचे प्रयत्न करीत होते तरी यावेळी ज्योतिराव थोडेही डगमगले नाहीत ! मिक्कुकशाहीच्या अशा फुसक्या विरोधाला भिष्याइतके ज्योतिराव आता कच्च्या हिंमतीचे राहिले नव्हते. सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून मोऱ्या कष्टाने त्याची घडी त्यांनी मजबूत बसविली व समाजामार्फत सर्व सुधारणांना संघटीत स्वरूप दिले. ज्योतिरावांनी स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाजाच्या पुढे अनेक शाखा स्थापन झाल्या. त्यानी स्थापन केलेल्या समाजाची मूळ शाखा पुण्यास अद्यापी सुरु आहे.

चिपळूणकर आणि फुले

सत्यशोधक समाजाची स्थापना केल्यानंतर ज्योतिरावांना काही कार्यकर्ते अनुयायी लाभले त्यात कै. कृष्णराव पांडुरंग भालेकर यांची प्रामुख्याने गणना केली पाहिजे. भालेकर हे पुणे येथील डि. जज कोर्टात कारफून होते. त्यांनी आजन्म समाजाचे कार्य करण्यासाठी सन १८७४ साली आपल्या नोकरीचा राजिनामा दिला आणि समाज प्रसारासाठी ठिक्ठिकाणी सभा भरविणे, पोवाडे, कविता म्हणणे आणि उपदेश करणे इत्यादि कार्य त्यांनी सुरु केले. अशा प्रकारे कांही दिवस लोटल्यावर मुंबई येथील तेलगू जातीच्या सत्यशोधक पुढाऱ्यांनी पुण्यास सत्यशोधक समाजाचा प्रसार करणारे मराठी भाषेतून एखादे वर्तमानपत्र काढले जावे म्हणून १२०० रुपयांचा छापखाना व त्याचे सर्व सामान पुण्यास ज्योतिरावांकडे पाठवून दिले. त्याप्रमाणे पत्र काढण्याबाबतची शहानिशा एका शनिवारच्या सभेत झाली. तेव्हा समाजातील तरुण मंडळीपैकी रा. भालेकर यांनी पत्र काढण्याचे काम आपल्या अंगावर घेण्याचे कवूल केले. वरील गोष्ट पुण्याच्या समाजाने मुंबईच्या समाजास कळविली. या दोन्ही समाजात छापखान्याचे मालकीबद्दल बराच पत्रव्यवहार झाला व शेवटी त्यावर मालकी कोणाची रहावी याविषयीचा वाद न मिटल्यामुळे पुण्याच्या समाजाने तो छापखाना मुंबईकरांकडे रवाना केला.

अशा प्रकारे छापखाना मुंबईकरांकडे रवाना झाल्यामुळे वर्तमानपत्र काढण्याचा भालेकरांचा विचार मनातल्या मनातच राहिला. तरी तेवढ्याने ते निराश मात्र झाले नाहीत. ते मोठ्या करारी स्वभावाचे होते. त्यांनी लागलीच स्वतःच्या खर्चाने एक छापखाना विकत आणला व मागासलेल्या लोकांत जागृत करणारे “दीनबंधू” नावाचे एक पत्र काढण्याचे ठरविले व त्याप्रमाणे त्यांनी दीनबंधू साप्ताहिकाचा पहिला अंक १८७७ सालच्या जानेवारी महिन्याच्या पहिल्या तारखेस पुण्यास प्रसिद्ध केला. या पत्रास आरंभी अवघे ४/५ वर्गणीदार झाले आणि वर्षाख्येर साऱ्या महाराष्ट्रात अवघे १३ वर्गणीदार मिळाले. पुढे दुसऱ्या वर्षी मात्र वर्गणीदारांत बरीच वाढ झाली. असो.

प्रथमारंभी मुलींच्या अथवा अस्पृश्यांच्या शाळा काढताना ज्योतिरावांना पुण्यातील ज्या कृष्णशास्त्र्यादी भट्टा-भिक्षुकांनी त्रास दिला, त्यांत विश्वविद्यालयाचा एकही पदवीधर नव्हता. किंवद्दुना त्याकाळी हिंदुस्थानात कोठे विश्वविद्यालयाची स्थापनाच मुळी झाली नव्हती. त्यामुळे यापूर्वीच्या विरोधकास कर्मठ सनातनी अथवा पुराणमतवादी ठरवून त्यांची उपेक्षा कदाचित् करता येईल, परंतु जेव्हा ज्योतिरावांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून भिक्षुकी धर्मांच्या मूळ रचनेवरच हछा चढविला तेव्हा मात्र ब्राह्मणी धर्माचे जनतेवर पूर्वीपार चालत आलेले वर्चस्व तसेच अढळ ठेवण्याच्या कामी काही विश्वविद्यालयीन आंगल भाषाविभूषित पदवीधरांनी त्यावेळी नव्या दमाने पुढाकार घेतला. अशा त्या पदवीधरांपैकी प्रमुख म्हणजे पुण्याचे विष्णू कृष्ण चिपकूणकर हे होत.

ज्या भिक्षुकी धर्माचे विष्णूशास्त्री हे संरक्षक होते त्याच भिक्षुकी परंपरेचे ज्योतिराव हे विध्वंसक होते हे वाचकास माहीत आहेच. अशा प्रकारे परस्परविरोधी पक्षाचे अध्वर्यू या नात्याने शास्त्रीबुवा व ज्योतिराव यांचे वेळी प्रसंगी दोन हात झाले असल्यास नवल नाही. पुण्यातील तुळशी बागेजवळ अनेक वेळा सभा भरवून त्यात या दोघांच्या हुंजी झाल्यात. ज्योतिबा होते म्हणूनच पुण्यासारख्या भिक्षुकी धर्मांच्या

राजधानीत त्या वेळी ते टिकले. इतरांचा तेथे काही पाड नव्हता. आर्यसमाजाचे संस्थापक स्वामी दयानंद सरस्वती हे पुण्यास आर्यसमाजाचा प्रसार करण्याच्या इराधाने सन १८७५ साली आले असता त्यांची विष्णूशास्त्री व त्यांचे भगतगण यांनी कशी शोभा काढली होती हे प्रसिद्धच आहे! तेव्हा दुरून पाहुणे आलेल्या समाजसुधारक विद्वान स्वामीजींच्या प्रतिमेची गाढवावर बीद मिरवून या चिपळूणकर कंपूने शेवटी त्यांना चिखलमातीच्या अभिषेकात पुण्याहून रवाना केले. दुरून आलेल्या ब्राह्मण पाहुण्यांची जेथे इतकी बडास्त, तेथे ज्योतिरावांसारख्या पुणेकर ब्राह्मणेतर समाजसुधारकास चिपळूणकर कंपूने कोणत्या दृष्टीने पाहिले असेल हे निराळे लिहिण्याची काही जरूर दिसत नाही! पुण्यात इतक्या प्रमाणात जरी समाजाचे काम सुरु होते व त्यांमुळे पुण्यातील भिक्षुकशाहीस जरी समाजाची वरीच आंच जाणवू लागली होती, तरी निवंधमालेत समाजाचा टिकातक उल्लेख केल्यास आपल्या प्रसिद्धीनेही पुण्यावाहेरील लोकांत समाजाची प्रसिद्धी होईल या भीतीने यापूर्वी शास्त्रीबुवा समाजाविरुद्ध लिहीत नव्हते. म्हातारीने कोंबडा झाकला म्हणून सूर्य उगवावयाचा थोडाच थांवतो! ता. २० मार्च १८७७ रोजी समाजाने आपला रिपोर्ट प्रसिद्ध करून जेव्हा चोहोकडे त्याच्या हजारो प्रती पाठविल्या, तेव्हा मात्र शास्त्रीबुवांचा समाजप्रसिद्धीविषयक कल्पनांचा भ्रम पार दूर झाला! अभिप्रायाकरिता समाजाचा रिपोर्ट इतर सर्व वर्तमानपत्राप्रमाणे निवंधमालेकडेरी पाठविण्यात आला. रिपोर्ट वाचून शास्त्रीबोवांना मोठा संताप आला व म्हातारी मेल्याचे दुःख नाही, पण या ज्योतिची आज उपेक्षा केल्यास सोकावलेल्या काळाप्रमाणे तिच्यायोगे पेटणाऱ्या वणव्यात आपल्या भिक्षुक-शाहीचा गवती मनोरा भस्मसात होण्यास विलंब लागणार नाही, या भीतीने शास्त्रीबोवांनी आपल्या मालेचा ४४ वा (सन १८७७ साली) सारा अंक खर्ची पाडून ज्योतिरावांवर यथेच्छ तोंडसुख घेण्याची आपली हौस पुरवून घेतली! या निवंधात शास्त्रीबुवांनी समाजाचे रिपोर्टावर लिहिण्याचे सोडून देऊन आपले घोडे भलतीकडे दामटले. समाजाचे रिपोर्टाशी ज्योतिरावांचा अगर त्यांनी लिहिलेल्या ‘गुलामगिरी’ पुस्तकाचा काही अर्थाअर्थी मोठासा संबंध नव्हता. परंतु संतापाच्या भरात शास्त्रीबोवांनी ज्योतिरावांवर घसरणे कोणास चिपळूणकर आणि फुले

विसंगतपणाचे वाटा ! परंतु शाळीबुवास पक्के ठाऊक होते की, ज्योतिराव नसते तर हा रिपोर्ट जन्मसच आला नसता. रिपोर्टचे मूळ ज्योतिरावच आहेत, हे जाणून त्याचेवर शाळींनी आपली लेखणी उचलली. एरव्ही शाळीबुवांना जर नुसत्या रिपोर्टवरच आपला अभिप्राय लिहावयाचा असता तर त्यांना ‘गुलामगिरी’ व ‘त्राहणाचे कसब’ ही पुस्तके धुंडाळून काढण्याची काही जरूरी नव्हती. शाळीबुवा आपल्या या अंकात लिहितात की, “रिपोर्टविषयी अभिप्राय देण्याचे मनात आणून (!) ज्योतिबांचे ‘कसब’ व ‘गुलामगिरी’ हे दोन प्रंथ पैदा करून ते वाचण्यास जेव्हा आरंभ केला, तेव्हा आमची तक्षणी खात्री होऊन चुकली की, राव ज्योतिचे महात्म्य आम्हास पूर्वी जे माहीत होते ते काहीच नव्हते। ऐकण्यात व पाहण्यात किती अंतर आहे याविषयी आम्हास ‘गुलामगिरी’ वरून जी प्रचिती आली ती आम्ही कधी विसरणार नाही.” शाळीबुवांच्या वरील लिहिण्यावरून पहाता रिपोर्टवर ‘अभिप्राय’ देताना ते जो ‘गुलामगिरी’वर घसरले, तो ‘गुलामगिरी’ वाचून त्यांची छातीच दडपली व त्यांनी पुढे रिपोर्टऐवजी गुलामगिरीवरच ५|७ पानांचा अभिप्राय दिला !

याशिवाय आणखीही दोन तीन प्रसंगी शाळीबुवा निवंधमालेतून ज्योतिरावांवर व त्यांच्या सत्यशोधक समाजावर तुटून पडले. शाळीबोवांच्या टीकेला उत्तर देताना भालेकारांनी आपल्या दीनबंधुतून विष्णूशास्त्रयांना शोभेलसे सर्टिफिकेट बहाल केले. दीनबंधुकार लिहितात :—

“मालाकार यांनी आजपर्यंत आपल्या पुस्तकात अनेक विषय प्रसिद्ध केले, पण त्यांचा झोक चरचरीत लिहिण्याकडे असतो की जेणेकरून दुसऱ्याचा पाणउतारा व्हावा अशी त्यांची ऐट असते. जेव्हा त्यांची हुक्की तारीफ करण्याकडे लागते तेव्हा ते त्या कलावर लिहितात... दुसरे त्यांनी (ज्योतिरावांनी) चित्पावनांचे उत्पत्तीविषयी लिहिले आहे. तेव्हा आपले ज्ञातिसमुदायास दोष दिलेले त्यास (मालाकारास) सहन झाले नसतील. या विद्वान मालाकारांनी यापेक्षा असे करणे अवश्य होते की, फुले यांनी जे जे लिहिले आहे ते ते स्मृती पुराण यांचे प्रमाणांनी असत्य असे

व्यक्त करून दाखविले असते तर त्याची तारीफ करता आली असती. ईश्वर-कृपेने या देशावर इंग्रजी राज्य झाले म्हणूनच थाज पुढारी ज्ञातिशिवाय इतरांस कांहीतरी ज्ञान प्राप्त होऊन आपले हक्क कळू लागले आहेत. मालाकार आपले ज्ञातीचे स्वभावाप्रमाणे दीर्घदर्शी व गुपदेषी मतलबीही आहेत. इतर ज्ञातीची सुधारणा त्यांस अगदी आवडत नाही. . . . आता मालाकार यांनी धूतांनी नाडलेले, दारिद्र्यानी पिढलेले आणि अज्ञानात गढलेले अशा गाई बापड्या गरीब क्षुद्रावर हत्यार घरणे म्हटले म्हणजे फारच विपरीत समजले पाहिजे.”

दीनबंधूकारांनी दिलेल्या या संडेतोड सर्टिफिकेटामुळे शास्त्रीबुवा जसे बर्फप्रमाणे यिजून थंडगार झाले, तरी पण दीनबंधुकारांच्या म्हणण्याला उत्तर देण्याचा त्यांनी आव आणलाच ! याकरिता मालेच्या ४८ साब्या अंकाची ७-८ पाने त्यानी खर्ची वातली. या टिकेत शास्त्रीबुवांचे म्हणणे काय ? तर ज्योतिरावांस व दीनबंधूकारांस न्हस्व दीर्घ व व्याकरण कळत नाही ! पण इतके लिहिल्याने ज्योतिरावांच्या सत्यशोधक समाजाच्या तत्वांचे अगर दीनबंधूकारांच्या म्हणण्याचे खंडन थोडेच होणार ? भिक्षुकशाहीचे समर्थन करताना शास्त्रीबुवांनी कितीही आविर्भाव आणला तरी दीनबंधूकारांसारख्या मांत्रिकापुढे भिक्षुकशाहीच्या सैतानी स्वरूपाचे संरक्षण करणारे शास्त्रीबुवा अखेरीस लटपटलेच ! मांत्रिकापुढे सैतानाने सत्य बोलावे त्याचप्रमाणे शास्त्रींनी आपल्या लिहिण्याच्या शेवटी शेवटी याच अंकात अशी कवूली दिली की, “(ब्राह्मण) विद्वन्मंडळात शुद्धाविषयी पूर्वीप्रमाणे प्रह राहिले नाहीत. . . . (तरी) आता हे खरे आहे की, ब्राह्मण म्हणजे सर्वच अयंत सुजन आहेत व त्यांत दोष म्हणून सांपडावयाचाच नाही किंवा शुद्धाचे दुःखाक्रोश सर्वे व्यर्थ असून त्यांच्या स्थितीत सुधारणा करण्याची बळकूल गरज नाही; असे आमचे मुळी म्हणणे नाही. आमच्या ज्ञातीचे जे काही वास्तविक दोष असतील ते सर्वे आम्हास कवूल आहेत.”

अशा प्रकारे दीनबंधूकारांनी नाक दाबल्यामुळे जरी शास्त्रीबुवांनी आपले तोंड उघडून ब्राह्मणेतराविषयी सहानुभूति प्रगट केली तरी दीनबंधू-चिपळूणकर आणि फुले

कारांनी म्हटल्याप्रमाणे आपल्या जाती स्वभावावर जाऊन हे क्षणैक वैराय पुढे थोडक्याच दिवसांत ते विसरल्याशिवाय राहिले नाहीत. यापूर्वी एका ठिकाणी तर या शाळीबुवांनी असे कथन केले की, 'कागदावरची शाई' वाळावयास जितका अवधी लागेल तितकाही वेळ सत्यशोधक समाज जगात टिकाव घरणार नाही," परंतु खेदाची गोष्ट ही की, सत्यशोधक समाजाचे मरण डोळ्याने पाहू इच्छिणाऱ्या निंबंधमालेचा तिब्या जन्मदात्याकडूनच अंत्यविधी केलेला सत्यशोधक समाजाने आपल्या डोळ्याने पाहिला. शाळी-बुवांची निंबंधमाला पुढे २-३ वर्षे सुरु होती, परंतु त्यांनी ज्योतिरावांच्या अगर समाजाच्या वाटेत जाण्याचे धाडस केले नाही.

शाळीबुवांच्या टीकेस आम्ही इतके महत्त्व दिले नसते, परंतु ज्यांना ब्राह्मण समाज 'मराठी भाषेचे शिवाजी' व 'धर्माचे रक्षक आद्य शंकराचार्य' असे म्हणतो, त्यांनी त्राळणेतर ज्योति विज्ञविष्ण्याचे कसेकसे अश्लील प्रयत्न केले व ते सर्वच कसे निष्फल ठरले हे वाचकांपुढे मांडण्यासाठी येथे विस्ताराने सांगणे आवश्यक वाटले.

आपला प्रतिस्पर्धी दैवी आपत्तीत सांपडला असता त्याला सहानुभूतीचा हात देणे-नव्हे अशा प्रसंगी पाहिजे तो त्याग करून त्याचा शिरसलामत वचाव करणे यातच खण्या वीराचा दिलदारपणा साठवलेला असतो! ज्योतिराव हे दिलदार दिलाचे एक थोर योद्धे अतएव वीर होते! ज्योतिराव आणि विष्णुशाळी या दोघांत जन्मभर कोणते नाते नांदित होते हे वाचकांनी वर वाचलेच आहे. दैववषात विष्णुशाळी हे अकालीच काळाच्या दाढेत सापडले. त्यांच्या अंतकाळाची हकीकित अगदी हृदयद्रवक अशी आहे! प्रसिद्ध कोल्हापूर प्रकरणात केवळ भितीने शाळीबुवांनीच खुद मुद्दाम आपल्यावर अपवाताने मृत्यु ओढवून घेतला असा आरोप ठेवून जेव्हा सरकारी पोलीस अधिकाऱ्यांनी त्यांचे शव ताव्यांत घेऊन त्या शवाची सरकारी सर्जनांकडून चीरफाड करण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा दीनमुखाने डोळे मिटून घेतलेल्या आपल्या प्रतिस्पर्ध्यांच्या त्या शवाला आमच्या ज्योतिरावांनीच यावेळी थोर दिलाने सहाय्याचा हात दिला! आपले जिवळग शिष्य डॉ. (पुढे रा. व.)

विश्राम रामजी घोले या प्रसिद्ध व वजनदार सर्जनची साक्ष देऊन पोलीस अधिकाऱ्यांची ज्योतिरावांनी समज घातली आणि आपल्या जोडीदाराच्या गैरहजेरीत त्याच्या त्या प्रिय कलेवरावर कोणताही वार न होऊ देता मोठ्या सन्मानाने अखेरच्या स्थानी पोहोचविले ! ही गोष्ट ध्यानात घेता ज्योतिरावांच्या उदारतेचे आणि दिलदारपणाचे मोल जगातील कोणत्याही किंमतीने करता येणे शक्य तरी आहे काय ?

प्रकरण ९

शेतकरी मजूर चळवळी

सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून त्याचे कार्य सुरळीत सुरु झाल्यानंतर ज्योतिरावांचे लक्ष जनतेच्या आर्थिक प्रगतीकडे वळले. पाश्चात्य राष्ट्रांतून शेती व उद्योगधंडे यांची रोज होत असलेली वाढ व त्यांत प्रत्यही होत असलेली सुधारणा यामुळे तिकडील जनतेची आर्थिक उन्नती दिवसें दिवस सारखी वाढत असल्याचे पाहून आपल्या देशात या धंद्याच्या सुधारणा करण्याचे प्रयत्न करण्याबदल त्यांनी या वेळी मनावर घेतले. आपल्या देशातील बहुजन समाजाचा उदरनिर्वाह मुख्यत्वे शेतीच्या धंद्यावर होत असल्याने प्रथम त्या धंद्यात सुधारणा व्हावी म्हणून समाजाच्या मंडळीने ठिकठिकाणी सभा घेऊन व दीनबंधुमधून ही चळवळ सुरु केली. शेतकरी लोकांनी चांगले बी, चांगले खत व चांगली मशागत करून नवी सुधारलेली पिके काढावीत आणि सरकारने तलाव विहिरी आणि पाटबंधारे बांधून शेतकऱ्याला नवीन झाडांचा, बी-वियाणा व शेतीच्या मशागतीसाठी लागणारी मदत सढळ हाताने करावी, तसेच ठिकठिकाणी सरकारने कालवे व पाटबंधारे बांधून शेतकऱ्यांना बागाई-तास भरपूर पाणी पुरवावे असा त्यांच्या बोलण्याचा व लिहिण्याचा कल असे. सन १८७६ च्या सुमारास मुंबई सरकारने पुण्याजवळ मुठा नदीवर धरण बांधण्याचे काम हाती घेतले तेव्हा समाजाच्या मंडळीने आपल्या सभांतून व

पत्रांतून सरकाचे अभिनंदन केले. सन १८७८ साली जेव्हा हे धरण वांधून पुरे झाले, तेव्हा पाटाचे पाणी जमीनीला दिल्याने ती निकाम होते असा भलताच गैरसमज शेतकरी समाजात पसरला होता त्यामुळे या धरणाचे पाणी कोणीच शेतकरी आपल्या शेतीसाठी घेईना! अशा अडचणीच्या प्रसंगी लोकांचा गैरसमज दूर करण्यासाठी ज्योतिरावांनी मांजरी येथील दोनशे एकर जमिनीत त्याच साली पाटाच्या पाण्यावर मोठे बागाईत पेरले. या बागाईतात पाश्चात्य राष्ट्रांतून विकणारी कोबी, फुलकोबी, बटाटे, संत्रे, मोसंबी इत्यादी नवी पिके प्रथमतः ज्योतिरावांनी लावली. या पूर्वी पुणे भागात ही पिके मुळीच नव्हती. या जमिनीत ऊसाचे मोठे पिक काढून त्यांनी गूळ तयार केला. पाटाच्या पाण्याने ऊसाचे पीक चांगले येते याचे प्रत्यंतर लौकरच सवांना घेऊन चुकले आणि नंतर हळू हळू शेतकरी लोक हे पाटाचे पाणी घेऊ लागले! पुण्याजवळील मांजरीच्या जंगलात फुल्यांची नवी अजूनही सुप्रसिद्ध आहे आणि त्याच जमिनीत ज्योतिरावांनी लावलेली आंबराई अजूनही कायम आहे. यावरून ज्योतिराव हे किती उमदे शेतकरी होते याची चांगली कल्पना होते. ही शेती करीत असताना ज्योतिरावांनी “शेतकऱ्यांचा आसूड” या नावाचे दोन निंबंध लिहून ते त्यावेळच्या दीनवंधूतून प्रसिद्ध केले. धार्मिक बाबीत जसे ज्योतिरावांना वर्गवैशिष्ट्य नको होते तसेच ते त्यांना आर्थिक बाबतीतही नको होते! मुठभर सावकारांच्या घरात हजारो लोकांची धनदौलत अथवा जमीन-जुमला जाणे त्यांना पसंत नसे. शेतकऱ्यांच्या जमिनीं, सावकाराकडे जाऊ नयेत म्हणून त्यांनी पुणे प्रांतात सन १८७५ मध्ये शेतकऱ्यांची मोठी चळवळ केली.

जुन्नर प्रांतातील शेतकरी कुळावर तिकडील ब्राह्मण सावकारांनी व जमीनदारांनी मोठा भुद्धम चालविला होता व त्यामुळे इ. स. १८८५ साली तिकडील शेतकऱ्यांनी तर सावकारांच्या जमीनीवर बहिष्कार पुकारला होता व त्याप्रमाणे दोन वर्ष त्या जमिनी पडीत पडल्या होत्या! त्यांबाबत तिकडील शेतकऱ्यांनी सरकारकडे सुमारे चारपाच हजार सहाँचा अर्ज दिला. या कामात ज्योतिरावांनी पुढाकार घेऊन शेतकऱ्यांच्या अडचणी सरकारपुढे मांडल्या. शेवटी हा लढा दोन वर्षे चालल्यावर सरकारी अधिकारी, सावकार,

शेतकरी मजूर चळवळी

४३

जमीनदार व ज्योतिराव यांच्यात या बहिष्काराचा खल होऊन व्याजाचा व जमीनीच्या लागवडीचा दर कमी करण्याचा ठराव झाला. सरकारने 'डेक्कन अंग्रीकलचरल ऑट' प्रांतभर जारी केला. सरकारने शेतकऱ्यांना संरक्षणाचे वचन दिले. त्यामुळे शेतकऱ्यांनी हा संप स्वखुणीने सोडला!

शेतकऱ्यांप्रमाणेच मजुरांच्या सुधारणेकडे व संघटनेकडेही ज्योतिरावांचे लक्ष होतेच! सन १९७६ साली राठ भालेकर व राठ रामचंद्र हरी शिंदे या दोघांना आपले भागीदार करून “पुणे कर्मशियल अँड कॉन्ट्रॉक्टींग कंपनी”, या नांवाची एक कंपनी स्थापन करून तिचेमार्फत त्यांनी खडकवासला बँक, मुठा नदीच्या पाटाचे बांधकाम, येरवडा पुलाचे बांधकामाचा दगड आणि चुना, पुणे सातारा रस्त्यावरील डोंगरांतील बोगदा कोरणे इत्यादी अनेक लहानमोठ्या कामाची कंत्राटे घेऊन त्यांनी ती कामे पुरी केलीत. त्यावेळी ज्योतिरावांच्या या कामावर रोज तीन तीन हजार मजूर असत. त्यामुळे ज्योतिरावांना मजुरांच्या अडीअडचणीची चांगली कल्पना आली. ज्योतिरावांच्या कामावरील मजुरांना पुष्कळ सवलती देत असत. काम संपताच चांगल्या कारागिरांना वक्षिसे व सर्व मजुरांना जेवण तर ज्योतिराव नेहमीच देत असत! सन १८७९ साली ज्योतिराव व त्यांचे स्नेही [पुढे राठ व०] नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या प्रयत्नाने मुंबईस गिरणी कामगारांचा पहिला संघ स्थापन झाला त्यावेळी त्यांनी मजूर चळवळ केल्यामुळे त्यावेळी सरकारने १८८५ साली मजूर चौकशीचे एक कमिशन नेमून त्यावर ज्योतिरावांचे मित्र व त्यावेळच्या ‘दीनबंधूचे’ संपादक नारायण मेघाजी लोखंडे यांना सभासद घेतले. या कमिशनने हिंदुस्थानभर फिरून सरकारकडे एक रिपोर्ट सादर केला. त्यात लोखंडे यांनी चांगले काम केले आणि म्हणूनच त्यावेळेपासून मजुरांचे पगार निश्चित झाले. खिया, पुरुष व मुले यांचे तास ठरले. खियांची रात्रपाळी बंद झाली व मजुरांना सुटीचे दिवस मिळाले. अशा प्रकारे गिरणी मालकांच्या नियंत्रणाचा पहिला कायदा फुले, लोखंडे यांच्या प्रयत्नानेच जारी झाला. यावरून ज्योतिरावांचे मजूर चळवळीचे कार्य किती मोळाचे आणि कसे अजरामर राहणारे आहे, याची कोणासही कल्पना येईल.

महात्मा ज्योतिराव फुले

आज शेतकरी मजूर चळवळीचे मोळ्याने ढोल पिटले जातात. पण त्यात खरे कार्य कितीसे असते? ज्योतिरावांनी आपल्या या चळवळीचा अथवा त्याच्या पुढारीपणाचा कधीं ढोल पिटला नाही पण त्यांचे कार्य अजरामर तर राहिलेच पण शेतकरी आणि मजूर दोन्हीही खज्या कष्टकरी वर्गाच्या चळवळीचे ते महाराष्ट्रातील पहिले उत्पादक होत, हे सत्य कोणालाही आणि केव्हाही नाकारता येणार नाही ही गोष्ट मात्र खरी! सारांश की, ज्योतिराव हे हिंदुस्थानातील पहिले सोशलिस्ट होऊन गेले आहेत!

कै. टिळकांना दिलेली मदत

अशा प्रकारे एक ना दोन नव्हे तर आपण निर्माण केलेल्या अनेक चळवळीचे कार्य करण्यात ज्योतिराव गढले होते. तरी यावेळी महाराष्ट्रात उद्भवलेल्या इतर महत्वाच्या चळवळीपासून ते अलिस नव्हतेच ! १८८२ साली महाराष्ट्रात कोल्हापुरच्या ४ थे शिवाजी महाराजांचे प्रकरण उद्भवले आणि या प्रकरणाने या साली सारा महाराष्ट्र दुमदुमून गेला. कोल्हापुरचे ४ थे शिवाजी महाराज अल्पवयी असल्यामुळे तेथील एंजंट व दरबारचे दिवाण राववहादूर महादेव वासुदेव बर्वे (ब्राह्मण) या दोघा गृहस्थानीं दरबारात आपले मोठेच प्रस्त माजबिले होते, पण चवथे शिवाजी महाराज हे जसजसे वयात येऊ लागले तसतसे ते मोठेच स्वाभिमानाने राहून राज्याचा कारभार स्वतः पाहू लागले. त्यामुळे आपल्या हातातील अधिकार कमी होतात हे पाहून राववहादूर बर्वे यांनी महाराजांस वेड लागले आहे, अशी हूल उठविली. सरकारच्या राजनीतीनेही ती यावेळीं न्याय देवतेचा खून केला आणि शिवाजी महाराजांना वेडा ठरवून अहमदनगरच्या किल्यांत कोऱ्हून ठेविले. पण त्यामुळे महाराष्ट्रात मोठाच असंतोष बाढला. राजघराण्यातील मंडळीचे म्हणणे की, महाराजांना वेड लागले नसून हे केवळ कुभांड आहे. महाराष्ट्रातील झाडून साज्या वर्तमानपत्रांनी या गोष्टीचा निषेध केला व कोल्हापूर संस्थान खालसा

करण्याची इंग्रजांची ही युक्ती असावी असा दाट संशय त्यावेळी सर्वांना उत्पन्न झाला. महाराजांना जबरदस्तीने वेढा ठरवून कैदेत त्यांचा अमानुषपणे छळ सुरु असल्यामुळे इंग्रज राजनीतीच्या अन्यायीपणाची तीव्रतर चीड ज्योतिराव आणि त्यांचे मित्र यांना आली असल्यास आश्वर्य नाही. दीनबंधुने तर इंग्रज राज्यकर्त्यांना न्यायाला जागण्याचा इवारा दिला आणि बर्वांच्या फंद फितुरीत ब्राह्मणी कारस्थानावर चांगलाच प्रकाश पाडला. यावेळी महाराष्ट्रांतील सर्वच वर्तमानपत्रांनी एकजुटीने तोंड दिले. त्यांत पुण्यास दोन वर्षांपूर्वी निघू लागलेल्या केसरी पत्राच्या दोघा संपादकांवर रा. ब. बर्वे यांनी सरकारी कोटींत खटला भरला. केसरीचे ते दोन संपादक म्हणजे टिळक व आगरकर हे होते.

टिळक यावेळी नुकतेच शाळेतून बाहेर आले होते. आजच्या त्यांच्या असलेल्या इस्टेटीचा एक शतांशही त्यावेळी त्याचेजवळ नव्हता! नुकतेचा राजकारणाच्या आखाड्यात ते उत्तरले होते. टिळकांवरील खटला मुंबईच्या हायकोटीत चालला होता. बॅरिस्टर लोकांस देण्यास व इतर खर्चास पैशाची फारच अडचण पडू लागली. त्यावेळी भांडणास लावण्याकरिता पैशांची मदत मिळावी म्हणून काही पुढारी मंडळी ज्योतिरावांकडे आली. त्यांना ही अडचण निवेदन केली. पुण्यांतील भवानी पेठेत राहात असलेले मोठे श्रीमंत व गुलाचे अडते रामू शेट उरवणे यांचेबरोबर ज्योतिरावांची मोठी मैत्री होती. या दोघांची मैत्री इतकी दाट होती की, दोघांपैकी एकमेकांच्या जेवणाचे ताट एक. ज्योतिरावांनी सांगितल्यावरून रा. रामू शेट उरवणे यांनी टिळक-आगरकरांचा त्यावेळी दहा हजार रुपयांचा जास्तीन घेतला व वकील बॅरिस्टरांनाही पैसे दिले. ही मदत करण्यात ज्योतिरावांचा एक मोठा हेतू होता तो असा की, टिळकांवरील खटला खोटा ठरल्यास त्रिटिश सरकार कोल्हा-पूरच्या गादीवर अन्याय करीत आहे असे सिद्ध होईल. त्यामुळे इंग्रज सरकारला छत्रपती शिंबाजी महाराजांना कैदेतून मोकळे करणे भाग पडेल आणि रा. ब. बर्वेसारल्या स्वामीद्वारा ही आणि प्रजेवर जुळूम करणाऱ्या प्रजाद्वारा ही प्रधानास अनायासे खो बसून गादीविषयी भलत्यासलत्या सबवी पुढे करून इंग्रजांना छत्रपतीचे छात्र अफरातफर करता येणार नाही. शेवटी

कै. टिळकांना दिलेली मदत

या खटल्याचा निकाल लागून टिळक व आगरकर यांना सरकारने चार महिने साध्या कैदेचीं शिक्षा सांगितली. महाराजांना वेडे ठरविण्यात सरकारने जरी न्यायनिष्ठुरता दाखविली, तरी पण पुढे सरकार आपल्या न्याय देवतेस जागले म्हणून म्हणा किंवा त्यावेळी महाराष्ट्रांत असंतोष पसरलेला होता म्हणून म्हणा कोल्हापूरच्या छात्रपदाला सरकारने [दखळ दिली नाही. पुढे टिळक-आगरकर सुटून आल्यावर सरकारने त्यांना कैद केल्याबदल निषेध व्यक्त करावा म्हणून मुंबईतील सत्यशोधक समाजाचे तरुण पुढारी रा. (पुढे रा. ब. व. जे. पी.) नारायणराव लोखंडे व इतर मराठे मंडळींनी डोंगरी जेलपासून मुंबईभर पहिल्याने टिळक-आगरकरांची मोठ्या थाटाची मिरवणूक काढून त्यांना पानसुपारी, हारतुरे आणि शेलापागोटे अर्पण केले. पुण्यात ज्योतिरावांनीही सत्यसमाजाची सभा भरवून त्या समेत त्यांना शेलापागोटे पानसुपारी व हारतुरे अर्पण करून सरकारचा निषेध केला.

या प्रकरणी ज्योतिरावांनी टिळक आगरकरांना जी मदत केली त्या संबंधी टिळकांचे पट शिष्य श्री. नरसिंह चिंतामण केलकर हे टिळक चरित्राच्या पान ७१ वर लिहितात कीं, “टिळक-आगरकर तुरुंगातून सुटून आले त्यावेळी त्यांच्या सत्कारात हे [ज्योतिराव] व्राम्हणेतर पुढारी सामील होते व ज्योतिराव फुले यांनी कोल्हापूर प्रकरणात रामशेठ उरवणे यांजकळून टिळकांच्या जामीनकीबदल दहा हजार रुपयांची जबाबदारी घेविली असे म्हणतात.” तसेच खुद टिळकांच्या खास ‘केसरी’ पत्रातून त्याच वेळी या मदतीबदल ता० ३ आक्टोबर, १८८३ च्या केसरीच्या ३ रे पानावर संपादकाने एक स्वतंत्र लांबलचक स्फुट लिहून त्यांत ज्योतिरावांचा मोठा गौरव केला आहे!

ज्योतिराव हे इंग्रज भक्त व ब्राह्मण जातीचे देष्टे आहेत, असे विपर्यस्त प्रलाप त्यापूर्वी भिक्षुकी पत्रांतून उठत होते पण त्यांच्या या कृतीने आणि केसरीच्या सदर लेखाने त्या प्रलापास चांगलेच उत्तर मिळाले. वरील सर्व हक्कीकतीवरून ज्योतिराव हे ब्राह्मणदेष्टे नव्हते ही गोष्ट तर उत्तम प्रकारे सिद्ध होतेच पण त्याशिवाय इंग्रज राजकर्त्यांच्या अन्यायमूलक धोरणाचा ते प्रसंगी कसा योग्य मार्गाने तित्र प्रतिकार करीत असत हे स्पष्ट होते.

शेवटी शिपायांकदून चौथ्या शिवाजी महाराजांचा अहमदनगरास मोठा
छळ झाला. तो इतका की, त्याची आठवण होताच काळीज धरारते! या
स्वाभिमानी राजपुत्राच्या कर्माची खरी कहाणी अजून पुढे आली नाही.
अतिशय मानखंडना करण्यात आल्यासुले एके दिवशी एका शिपायाशी
मारामारी होऊन त्यातच ता. २५ डिसेंबर सन १८८३ रोजी या दुर्दृशी
छत्रपतीचा प्राण निघून गेला!

१९८१
कृष्णराव ईतिहास

प्रकरण ११

सत्कीचे प्राथमिक शिक्षण

ज्या महाभागाने आधुनिक काळातील अनेक सुधारणांना महाराष्ट्रात प्रथम जन्म दिला, त्याचे हातून सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या चळवळीचा महाराष्ट्रात प्रथम उगम झाला नसता तर महाराष्ट्रात तरी तें एक मोठे नवलच वर्तले असते! ज्योतिरावांच्या सार्वजनिक कायाची सुरुवातच मुळी शिक्षण प्रसारापासून झालेली आहे. विद्यादेवीचे ते आजन्म एक मोठे कट्टे उपासक होते. शिक्षणप्रसार हा ज्योतिरावांच्या चळवळीचा ओनामा होता! त्यांच्या कायाची इमारत त्यांना शिक्षणाच्या पायावरच मुळी उभी करावयाची होती. शिक्षण प्रसारासाठी त्यांचा आत्मा रोज तलमळत होता. शिक्षणाचे जीवनच प्रथम समाजाला पाजण्याचा त्यांनी निश्चय केला होता. आपल्या आयुष्याचे अर्धपेक्षा अधिक दिवस त्यांनी आजपर्यंत शिक्षणासारख्या एकाच कायांत घालविले होते. शिक्षणाशिवाय सुधारणा नाही म्हणून शिक्षण प्रसार करणे हा त्यांच्या चळवळीचा पवित्रा होता. आणि तो कसा फेकावा याचा क्यास त्यांनी चांगला बांधला होता! निरक्षर आणि निर्धन जनतेत कायद्याच्या बडग्याशिवाय शिक्षण प्रसार होणे नाही अशी आजपर्यंतच्या अनुभवावरून त्यांची खात्री होऊन चुकली होती. इंलंडात यावेळी सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा जारी करण्याची चळवळ जोरात सुरु होती. आमच्याही

देशात अशा कायद्याची जरूरी ज्योतिबानी सरकारला कळविली. सन १८७४ पासून सत्यशोधक समाजाच्या मंडळीनी समांतून ठराव करून ते मुंबई सरकारकडे पाठविले आणि ठिकठिकाणच्या लोकांच्या नावाचे व सहाय्याचे विनंती अर्जंही पाठविले. दहा वर्षांनंतर कोठे सरकार जागे झाले! मुंबई प्रांताच्या एज्युकेशन बोर्डच्या अधिकाऱ्यांनी या मंडळीच्या म्हणण्याचा वरिष्ठ सरकारकडे रिपोर्ट केला व त्यावेळच्या प्रांतिक अधिकाऱ्यांच्या शिफारशीवरून या प्रश्नाचा विचार करण्याचे हिंदुस्थान सरकारने ठरविले. इंग्लंडसारख्या सुधारणेच्या शिखरावर चढलेल्या राष्ट्रात सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाच्या प्रश्नाला मूर्त स्वरूप प्राप्त होण्याच्या चार वर्षांपूर्वीच म्हणजे १० स० १८८४ साली विलायत सरकारने सक्तीच्या शिक्षणाच्या उपयुक्ततेवदल हिंदराष्ट्राचे मत अजमावून पाहाण्याकरिता एक कमिशन नेमले. या चौकशी कमिटीचे अध्यक्ष मे. हंटरसाहेब हे होते. हंटर कमिशनने त्यावेळी बन्याच लोकांच्या साक्षी घेतल्या. त्या प्रसंगी ज्योतिरावांची जी साक्ष झाली ती फारच महत्वाची होती. सरकारच्या साधकबाधक प्रश्नास ते हार तर गेले नाहीतच, पण उलट त्यांनी सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुरु न करणे हिंदुस्थान सरकारास कसे लज्जास्पद आहे, हे उत्तम तज्हेने प्रतिपादन केले. हंटर कमिटीपुढे साक्ष देताना ते म्हणाले की “सरकार आपणास जनतेचे मायबाप व खरे कनवाळू म्हणविते, त्याप्रमाणे खरोखरच जर सरकारला जनतेचा कळवला येत असेल, तर सरकारने भल्याबुज्या सबवी व अडचणी लोकांपुढे न मांडना १२ वर्षांच्या आतील मुलीमुलांवर एकदम मोफ्त सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण सुरु करावे व म्युनिसिपल कमिट्यांनाही सक्ती करावी अशी या कायद्यात तरतूद व्हावी.” अशी ज्योतिरावांची साक्ष झाली. या प्रसंगी पुढारलेल्या ब्राह्मण वर्गापैकी शिक्षण-सवरलेल्या लोकांनी सक्तीच्या शिक्षणाविरुद्ध साक्षी दिल्या, इतकेच नव्हे तर फक्त ज्योतिरावांखेरीज सक्तीच्या शिक्षणाची मागणी कोणीच आपल्या साक्षीत न केल्यामुळे लोकमत सक्तीचे शिक्षणाविरुद्ध आहे, अशी सरकारने आपली समजूत करून घेऊन त्या प्रश्नाकडे जे दुर्लक्ष केले ते कायमचेच.

यावेळी ज्योतिरावानी हंटर कमिटीपुढे सक्तीच्या शिक्षणाची रूपरेषा, इतक्या उत्तम तऱ्हेने मांडली होती की, (धंदे शिक्षणाखेरीज वाकी) तिचीच बहुतेक नक्कल ३० १९२२ सालच्या मुंबई कायदे कौन्सिलात त्यावेळच्या शिक्षण मंत्र्यांनी सक्तीच्या शिक्षणाची योजना म्हणून एक बील पास करून घेतले. असो; हंटर कमिटीने त्यावेळी सक्तीच्या शिक्षणविरुद्ध आपले मत देऊन या प्रश्नाची वासलात लाविली, तरी तेवढ्याने ज्योतिराव व त्यांचे मित्र निराश झाले नाहीत, तर त्यांनी सभांतून, वर्तमानपत्रांतून व आपले पुस्तकातून शिक्षण संपादण्याबदल लोकांना अखेरपर्यंत सारखा उपदेश केला.

महाराष्ट्र विद्यालय
संस्कृत विभाग
संस्कृत संस्कृत विभाग

प्रकरण १२

सन १८७७ चा भयंकर दुष्काळ

प्रत्येक वीराची अथवा महात्म्याची—त्याच्या कर्तृत्वाची परीक्षा जग मोठ्या सचोटीने घेते आणि त्या जगाला काळ हा त्याच सचोटीने नीट निरखून व पारखून पाहातो ! याचे प्रतिक सन १८७७ साली हिंदुस्थानात चांगलेच प्रत्ययास आले. या साली काळाने भारताला कसोटीच्या पत्यरावर चांगले घासले ! या वर्षी भारत देशात मोठा भयंकर दुष्काळ पडून लोकांवर अतिशय दुर्धर प्रसंग गुदरला ! या दुष्काळात भारतावर जो कहर ओढवला त्याचे वर्णन करणे कठीण होय. यापूर्वीच एक वर्ष अगोदर म्हणजे सन १८७५ मध्ये दक्षिण हिंदुस्थानांत दुष्काळ पडला होता. त्यासाली अन्नावाचून देशांत फार लोक मेले नाहीत पण या साली मात्र देशांतील लाखो लोकांनी अन्न अन्न म्हणून आपले प्राण सोडले ! झाडपालादेखील संपून गेला. म्हणून काही लोकांनी जनावरांना चारावयाचा जो ज्बारीबाजरीचा अथवा गव्हाचा कोंडा नव्हे तर केवळ भुसा तो देखील खाऊन आपल्या पोटातील आग विझविण्याची पराकाष्ठा केली ! पण पशूंच्या खाद्यानेही कोठे मनुष्य जगले ? आईबाप आपल्या पोटच्या मुलांना देखील ओळखीनात, मग नात्या—गोत्याची गोष्ट कशाला ? किंत्येकांनी मुलाबाळांचे अन्नावाचून हाल पाहवत नाहीत म्हणून त्यांना विष देऊन मारले ! काही लोक खावयास मिळेना म्हणून स्वतःच

सन १८७७ चा भयंकर दुष्काळ

५३

विष घेऊन मेले आणि ज्यांना विष खाऊन मरवेना अशा काही निशाचरांनी तर खावयास काहीच मिळाले नाहीं म्हणून स्वतःच्या पोटचे-गोळे आपली ती लाडकी अर्भके भोपळ्याप्रमाणे करकरा चिरून तेच शिजवून खाल्ले!! असे अघटित व मानवी जीवनाला लजास्पद करून सोडणारे पाशवी नित्याचार या समयी किती तरी बडले! या दुष्काळांत हिंदुस्तानातील वीस कोटी लोक-संख्येपैकी दोन कोटी लोक अन्नावाचून भुकेने चरफदून मेले। या साली काळाने जगाला चांगलेच कसोटीला लावले. यासारखा दुष्काळ गेल्या शंभर वर्षात तरी पडला नाही असे त्यावेळच्या वर्तमानपत्रांनी म्हटले होते.

काळाशी झुंजताना जग हतबल मुखाने आपले हात खाली टेकते पण अशा निवांणीच्या प्रसंगी त्याच जगातील विरात्म्यांनी अथवा महात्म्यांनी काळापुढे हादरून जाऊन पराभवाने आपली मान कधीतरी खाली झुकविली आहे काय? नाही! केव्हाही नाही! उलट अशा निवांणीच्या प्रसंगी त्यांनी काळावर विजयच मिळविला आहे! आणि त्यांनी तो त्यांच्यावर मिळविला म्हणूनच त्यांना वीर अथवा महात्मे म्हटले गेले! या वीरांच्या विजयामुळेच काळाच्या तडाख्यातून जगाला स्वाभिमानाच्या जिण्याने जगता आले!! काळाशी झुंजताना जगत आजवर झालेल्या हुतात्म्यांनी कोणता त्याग केला याची गवाही इतिहास दर्दैल आणि अशांपैकी ज्या लुध कथा तो विसरला असेल त्यांचा पुरावा ही पृथकी आणि तिच्याभोवती रात्रिदिवस फिरून खडा पहारा देणारे ते चंद्र, सूर्य, गृहमंडळ अथवा तारामंडळदेखील देऊ शकेल! जगातील थोरांपैकी बहुतांच्या बहुकथा येथे सांगा कशाला? त्यातील कफ्क ज्योतिबांचीच तेवढी एक येथे सांगतो.

जीवाला जीव पारखा झालेल्या त्या भीषण काळात कर्दनकाळाच्या तडाख्यात सांपडलेल्या जीवांपैकी, खिया अथवा पुरुष कोठे मोलमजुरी करीत तर कधी भीक मागून आणि प्रसंगी चोरी व दरोडा घालून कशीतरी आपल्या पोटाची भडकलेली आग विज्ञवीत होते. पण पुष्कळशा निराश्रीत झालेल्या पण निष्कळंक आणि निष्पापी बालकांना यांपैकी एकही मार्ग सोयीचा नव्हता! आश्रयाचा कुठलाही थारा उरलेला नसल्यामुळे त्यांना जगता

एकच एक मार्ग अखेर मोकळा होता आणि तो म्हणजे अज अज करता तडफून मरणे हा होय ।

मानवी जीवनात सत्यासत्याच्या कैचीत सापडून माणसाची कशी त्रेधा उडते याची सर्वानाच चांगली कल्पना आहे. वरे वाईट कळू लागल्यानंतर त्याला आपला तोल सांभाळून चालणे किती कठीण जाते याचीही कल्पना साज्यांना आहेच. उभ्या जन्मात काहींचे पाऊल नेहमी चुक्रून पडते पण चांगल्या जपून चालणाऱ्याचे एकाद्या वेळी तरी चुकतेच. ज्यांचे कधीच चुकले नाही असेही महाभाग या भूमीवर असतील पण त्यांची संख्या फारच थोडी असेल ! ज्याचे कधीं काळी चुकते असेच सर्वसाधारण लोक फार ! अशा चुकाखोराना थोडेबहुत गुन्ह्याचे धनी ठरवून त्यांना त्या पापाचे प्रायश्चित्त किंवा त्या गुन्ह्याची सजा कळीकाळाला कठोरपणे कदाचित देता येईल आणि म्हणून यावेळी काळाने आरंभिलेले हत्याकांड हे त्याचे प्रतिक होते असे क्षणभर जरी मानले, तरी त्यात काळाने वाळल्याबरोबर जेव्हा ओले जाळण्याला सुरुवात केली तेव्हा ज्योतिरावाना ते खपले नाही !! ज्यांना जगात वरे वाईट काहीच कळत नाही व ज्यांना जन्मात पापाची नुसती कल्पना एकदाही कधी शिवली नाही अशा लाखो निरपराध, निष्कलंक आणि निष्पापी बालकांची कत्तल जेव्हा काळाने या हत्याकांडात सुरु केली तेव्हा मात्र काळाच्या या घोर कृत्याला तोंड देण्याचा ज्योतिरावानी दृढ निश्चय केला !!

सन १८७४ पासून ज्योतिरावानी आपल्या काही मित्रांना मिळून मोठाली कंत्राटी कामे घेण्याचे सुरु केले होते हे वाचकांना मागे एका ठिकाणी वाचल्याचे आठवत असेलच. तेव्हापासून गेल्या तीन चार वर्षांत बरीच कंत्राटी लहान मोठी कामे पुरी करून त्यांनी चांगला नफा मिळविला होता. या सालीही त्यापैकी काही कामे चालू होती आणि मुळामूठा नदीवरील धरणाच्या नळीच्या बांधकामाचे कंत्राट यावेळी त्यांनी घेतले होते. या त्यांच्या कामावर हजारो मजूर यावेळी पोट भरीत होते. आईला मूळ भारी झालेल्या या काळात इतक्या मजुरांना पोसणे हे कृत्य लोकाश्रयाया दृष्टीने पाहिल्यास काही कमी मोलाचे ठरत नाही, पण ज्योतिरावांच्या अंतःकरणांत वसणाऱ्या

दयेची अथवा उदारतेची मर्यादा येथवरच घोपलेली नव्हती ! तर त्यांच्यात ती सागराप्रमाणे अफाट व अमर्याद पसरलेली होती !! आणि म्हणून कमावलेली अखंखी दौलत आपली जन्मात कामी येणारी अठरा वीस हजारांची पुंजी यावेळी काळाशी झुंज मारण्यात-अर्थात् या हत्याकांडात राष्ट्रातील असंख्य निरपराधी व निष्कलंक बालवीर जे केवळ काळाच्या दंडेलीने बळी पडत होते, चरफळून उपाशी मरत होते त्यांच्या जीवदानार्थ ज्योतिरावांनी घोर मनाने ती लुटविली !

दुष्काळ जाहीर होऊन चार दोन आठवडे लोटत नाहीत तोच ज्योतीरावानी पुणे येथे धनकवाडी कॅप्पर एक छात्रालय उघडले ! या छात्रालयात रोज सकाळी एक हजार व संध्याकाळी एक हजार ज्वारी-बाजरीच्या भाकरी असहाय्य अशा लहान मुलांना वाटण्यात येत असत ! अन्न खाऊ लागलेल्या लहान अभकापासून तो बारा वर्षे वयापर्यंतच्या मुलांनाच फक्त तेथे डाळीचे पाणी व भाकर अथवा भाजी भाकरी मिळे. प्रत्येक मुलाला त्याच्या वयाच्या मानाने चतकोर भाकरीपासून तो अर्धी पाऊण व एक अशी भाकरी दिली जाई. मुलांनी भाकरी छात्रालयात खावी. त्याला अथवा त्याच्या बरोवर आलेल्या पालकांस ती घरी नेण्याची वंदी असे. या छात्रालयात रोज लहान मोठी दोन ते अडीच हजार मुले जेवणास येत असत. ज्योतिरावांनी स्थापलेल्या या छात्रालयासाठी त्यांचे जिवलग मित्र रामु शेठ उरवणे, हरी रावजी चिपळूणकर व पुणे म्यु. क. चे हेल्थ ऑफिसर शिवापा यांनी अडचणीच्यावेळी पैशाने व अंग मेहनतीने वरीच मदत केली. ज्योतिरावांचे हे छात्रालय नऊ महिने चाढू होते ! पुढे पाऊस पाढून लोकांचा चरितार्थ भागू लागल्यावर ते त्यांनी बंद केले.

या अवर्षणात लाखो बालके काळाने आपल्या घशात घातली. फार तर दोन अडीच हजार जिवांना ज्योतिरावांनी जगविले असेह ! म्हणून तेवढ्याने त्यांनी काळावर असा कोणता मोठा दिविजय मिळविला असा प्रश्न कदाचित काही प्रतिपक्षीयांकडून उपस्थित केला जाण्याचा संभव आहे, पण त्याचे उत्तर अगदी साधे आणि सोपे आहे ! आईला लेकरू पारखे झालेल्या त्या काळात

इतका उदारपणा आमच्या महाराष्ट्र प्रांती कोणी तरी दाखविला काय ? ज्योतिरावांना त्या प्रलय काळी जगासाठी आणखी काय करता येण्यासारखे होते ? आपली प्राणप्रिय असलेली सर्व संपदा तशा काळात त्यांनी पाण्याप्रमाणे खर्चिली ! आपले होते नव्हते ते सारे संपविले !! आपल्या ताकदीच्या बाहेर त्याग केला !!! त्या त्यागाची किंमत आता कशाने करता येईल ? या समयी आम्हास मागील एका संतांच्या त्यागाची आठवण होते. उदाहरणासाठी आम्ही ती येथे देतो. महाराष्ट्र देशात महासाधु तुकाराम याने आपल्या शेतात पिकलेल्या खंडीगणती धान्याची शिंपलीभर अन्न घरात न ठेविता दुष्काळाच्या साली गोरगरीबांना कशी खैरात केली याची कथा मराठी मुलखातील जनतेला चांगली ठाऊक आहे. तुकारामाच्या या खैरातीतील धान्याने किती लोक जगले असतील ? याचे जे उत्तर तेच ज्योतिरावांच्या या अन्न छात्रालयाचे देता येईल. थोरांच्या थोरपणाची किंमत त्यांच्या अंतःकरणाच्या थोरवीवरून करावयाची असते. त्याचे कृत्य कितीही लहान अथवा मोठे असो !

संत तुकारामाने वाटून दिलेल्या धान्याचे माप एखाद्या गणितकाराने काढले असेल किंवा अजून तो ते काढील, पण तेवढ्यावरून जसे त्यांच्या दिलदार व उदारपणाचे गणित त्याला कुठल्या तरी मापाने अथवा आकड्याने काढता थाले नाही किंवा अजूनही ते कुणाला शक्य नाही, तसे-अगदी हुवेहुव तसे-ज्योतिरावांनी रोज वाटलेल्या हजारो भाकरीची वेरीज गणितकार जोडू शकेल पण त्यांच्यासारख्या सामान्य स्थितीतील गृहस्थाने तशा--मानवी जीविताच्या आशेचा तंदू तुटलेल्या-त्या महाकाळात जी दया, धैर्य व जी दानत दाखविली, त्याचे माप अथवा मोल त्याकाळी जगात कुणाला तरी करता आले असेल काय ? किंवा आज ते कुणाला करता येणे शक्य आहे काय ?

प्रकरण १३

ज्योतिरावांचे राजकीय क्षेत्रातील कार्य

आपल्या राष्ट्रातील आधुनिक उपयुक्त सुधारणांचे उत्पादकत्व जसे ज्योतिरावांकडे जाते, तसे आपल्या देशातील स्वराज्याच्या आणि स्वातंत्र्याच्या चळवळीचे जनकत्वदेखील त्यांच्याकडे जात आहे. आणि म्हणून त्यांची राजकीय मते अधिक स्पष्ट शब्दात पुढे मांडणे जरुरीचे आहे.

हिंदुस्थानात इंग्रजी सत्ता सुख झाल्यानंतर इंग्रजी विद्येचे म्हणजे वाधिणीचे दुध प्यालेल्या सुशिक्षितांच्या पहिल्या पिढीतून प्रथम जर कोणी हिंदभूमीच्या स्वराज्याचा व स्वातंत्र्याचा टाहो फोडला असेल तर तो ज्योतिराव फुले यांनी होय! ज्यावेळी ज्योतिरावांनी आपल्या जन्मभूमीला स्वातंत्र्य प्राप्त करून देण्यासाठी इंग्रजी राजसत्तेविरुद्ध बंड उभारण्याचा निश्चय केला होता त्यावेळी देशात इंडियन नॅशनल कॅंप्रेसचा जन्मही झाला नव्हता. इतकेच नव्हे तर कॅंप्रेसच्या जन्माच्या चाळीस वर्षे अगोदर ज्योतिरावांनी हे धाडस योजिले होते.

आपल्या ब्राह्मण मित्राच्या लग्नात ज्योतिरावांचा जो अपमान झाला तो त्यांना गिळता आला नाही. त्याने त्यांच्या विचारात मोठी क्रांती घडली! त्यांना कळून आले की, आपल्या मायभूमीत वर्गमेदांचे, धर्ममेदांचे व जातीमेदांचे मोठे घोरले बंड माजले असून त्यायोगे सामाजिक विषमता, मानसिक दौर्बल्य

व गुलामीवृत्ती निर्माण झाली आहे व त्यायोगे देशातील क्षात्रतेजास शिशिलता आली आहे, तसेच लोकांत बेकी, आळस व अज्ञान पसरले आहे; आणि त्यामुळेच देश इंग्रजांना सहजासहजी पादाक्रांत करता आला आहे; अशा स्थितीत आपण स्वदेश स्वातंत्र्याकरिता जे बंडाचे निशाण उभारले आहे त्यात आपणाला कदापीही यश येणार नाही. स्वदेशहितासाठी, बंड उभारणे हा यशस्वी व हितकारी उपाय नसून या बदललेल्या मनूत इंग्रजी राज्याबरोबर या देशात आलेल्या अनेक पाश्चात्य सुधारणा येथे रुजवून त्याद्वारे देशाला उन्नत केल्याने आपला देश पुढे अल्पकाळात स्वतंत्र होईल त्याशिवाय दुसरा यशाचा मार्ग नाही, अशी त्यांची यापूर्वीच खात्री पठली होती आणि म्हणून बंडाचा विचार सोडून अनेक आधुनिक सुधारणा आपल्या देशातील जनतेत घडवून आणण्याची पराकाष्ठा ते अहोरात्र करीत होते. या सुधारणा घडवून आणताना त्यांना महाराष्ट्रातील भिक्षुकशाहीकडून व स्वकीय लोकांकडून कसा विरोध झाला हे सारांशरूपाने आतापर्यंत वाचकांपुढे आलेच आहे. त्या उलट या सुधारणांचा राष्ट्रात प्रसार करण्याच्या कामी ज्योतिरावांना बन्याच युरोपियन मिशनर्यांनी व सरकारी अधिकाऱ्यांनी चांगली मदत केली होती आणि म्हणून त्यांच्या त्या मदतीबदल वेळोवेळी ज्योतिरावांनी त्यांचे कृतज्ञतापूर्वक आभार मानले आहेत. असे होते तरी ज्यावेळी सरकारी धोरण जनतेच्या हिताचे नसे त्या त्या प्रश्नेक वेळी त्यांनी तितक्याच खंबीरपणाने सरकारवर सङ्कून टोका हासडली आहे !

ज्योतिराव हे सन १८७४ ते १८८३ पर्यंत म्हणजे बरोबर दहा वर्षे पुणे म्युनिसिपल कमिटीचे सभासद होते ! या दहा वर्षात त्यांनी कमिटीत जी बहुमोल कामगिरी केली त्याचे वर्णन करण्यास येथे वेळ नाही. तथापि कमिटीत मेंबर असताना त्यांनी सरकारशी जे दोन हात केले त्याची काही उदाहरणे येथे देतो. पुण्यात जुनी मंडई होती ती मोडून एक मोठे नवे मार्केट पुणे म्यु. क. ने बांधावे अशी सन १८८० च्या सुमारास जेव्हा एक सूचना आली तेव्हा त्या सूचनेला ज्योतिरावांनी मोठा निकराचा विरोध केला. पण त्यांच्या त्या विरोधाला म्युनिसिपल कमिटीमधील युरोपियन आणि त्राक्षण सभासदांनी थोडीदेखील दाद दिली नाही. खरे पाहता ज्योतिराव ज्योतिरावांचे राजकीय क्षेत्रातील कार्य

आणि ज्ञाइन सारी सत्यशोधक मंडळी हे मार्केट बांधप्पाच्याच विरुद्ध होती. मार्केट बांधले जात असताना हा पैसा विनाकारण खर्च होत आहे, अशी सत्यशोधक पुढाऱ्याची नेहमी भाषणे होत होती. त्यातून ज्योतिराव हे तर प्रथमपासून हे मार्केट बांधले जाऊ नये अशा मताचे होते व मीठगंज, वेताळ वर्गेरे पेठांत सभा भरल्या असताना त्यांतून तसे ते बोललेही होते. मार्केटवाचून पुणे शहराचे मुळीच अडले नाही. जुनी मंडई असता नवे मार्केट बांधून गरीब लोकांपासून करपट्टीच्या नावाखाली वसूल केलेले लाखो रुपये दगडमातीत घालण्यापेक्षा तोच पैसा प्रथम पुणे म्युनिसिपालिटीने आपले हृदीत ताबडतोब सक्तीचे शिक्षण सुरु करण्याच्या कामी खर्च करावा व अज्ञानाने गांजलेल्या दीन जनतेला सुशिक्षित करून तिचा दुवा ध्यावा असे ज्योतिरावाचे म्हणणे होते! पण ज्योतिरावांच्या सूचनेप्रमाणे अज्ञाण जनतेला सुज्ञाण करण्याचे पातक (!) करणार तरी कोण? उयोतिरावांची सूचना भट म्युनिसिपालिटीच्या एकाही सभासदाला पचणारी नव्हती हे तर लिहावयास नको! त्यांच्या या सूचनेचा सरकारी गोऱ्या अधिकाऱ्यांनी कदाचित काही विचार केला असता, पण या मार्केटला देण्यात येणारे नाव 'रे' हे त्यावेळच्या मुंबई प्रांताच्या गव्हर्नरांचे नाव होते. हिंदुस्थानच्या जनतेच्या तोंडात विद्यामृत ढोसून तिला सशक्त बनविण्यासाठी एका गोऱ्या साहेबाच्या होणाऱ्या स्मारकाला खो घालण्याचे पातक गोऱ्या लोकांनी तरी का करावे? त्यावेळी पुणे म्य० क० चे ज्ञाइन सारे सभासद सरकारीनियुक्त असत व त्यात कमिटीचा अध्यक्ष कलेक्टर असे. कलेक्टर व इतर मिळून एकंदर सुमारे ४० सभासदांपैकी ८/१० तरी गोरे अधिकारी म्य० क० वर असत. ज्योतिरावांनी हे 'रे' मार्केट होऊ नये म्हणून जितके प्रयत्न केले व ज्या ज्या गोऱ्या साहेबांना भीड घालावयास आणि विनंती करावयास ते गेले, त्या त्या टोपीवाल्या साहेबांना समाधान वाटू लागले. परंतु ज्योतिरावांनी त्याची बिलकूल पर्वा केली नाही! अखेर मार्केट बांधप्पात आले. या मार्केट-प्रकरणी त्या काळात ज्योतिरावानी गव्हर्नरच्या नावास न जुमानता जो विरोध केला तो पाहिला म्हणजे त्यांच्या अंगी असलेल्या धाडसाची कल्पना होते.

ज्योतिरावांच्या अशाच दुसऱ्या एका धाडसाची आम्हास या प्रसंगी आठवण होते. ते त्यांचे धाडस म्हणजे सन १८८० मध्ये पुणे म्यु० क० पुढे त्यावेळचे बहाइसराय हे पुण्यास मेट देणार त्यावेळी त्यांच्या स्वागतार्थ एक हजार रुपये खर्च करावेत असा प्रश्न आला असता त्यावर ज्योतिरावांनी ही रक्कम खर्च करण्यास आपला विरोध असल्याचे त्यावेळच्या म्यु० क० च्या अध्यक्षाना लेखी कळविले हे होय ! हे लेखां पत्र अजूनही पुणे म्यु० क० च्या दप्तरात दाखल आहे. गव्हर्नरांच्या अथवा बहाइसरायांच्या स्वागतास आजच्या अनकूल काळात जाहीर विरोध करण्यास किती लोक हिंमत करतात ? आणि ज्योतिरावांनी ही असली धाडसी कृत्ये आज साठ वर्षांपूर्वीच केलीत । त्यावेळी त्यांनी बांधलेली हिंमत ही किती थोर दर्जाची होती याची कल्यनाच केली पाहिजे ! असले अचाट धैर्य त्याकाळी तरी एकद्या ज्योतिरावांखेरीज सर्व हिंदुस्थानात दुसऱ्यानी कोणी दाखविले आहे काय ?

ज्योतिरावांच्या कार्याच्या अगदी सुरुवातीला त्यांना जरी पुष्कळशा युरोपियन अधिकाऱ्यांनी मदत केली होती तरी पण पुढे पुढे मात्र जेब्हा ज्योतिराव हे इंग्रजी राजवटीतील दोष काढून तीवर वर्तमानपत्रांतून, सभामधून व पुस्तकांतून कडक टीका करू लागले तेब्हा मात्र काही गोरे लोक त्यांचा मत्सर करू लागले ! याबाबत ज्योतिराव आपण लिहिलेल्या गुलामगिरी पुस्तकाच्या पंधराब्या भागात लिहितात की, “भटपांड्याचे बंड उपस्थित झाले तेब्हापासून वरेच युरोपियन सभ्य गृहस्थ माझ्याशी पहिल्यासारखे मन मोकळे करून नीट न बोलता मला पाहिल्याबरोबर कपाळावर आठ्या घालू लागले, तेब्हां मी त्यांचे घरी येणेजाणे सोडून दिले.”

महाराष्ट्रात भटपांड्यांचे बंड उपस्थित झाले त्यावेळी प्रथमच ज्योतिरावांना सरकारच्या घोरणाची कल्पना आली. भटपांडे खेडे गांवातील अज्ञानी लोकांत तंटे उपस्थित करतात, म्हणून त्यांना कामावरून काढण्यात आले पाहिजे असे ज्योतिरावांचे म्हणणे होते; परंतु भटपांड्यांच्या मदतीने जनतेवर कर लादणे सरकारास सोपे जात असल्यामुळे सरकारने पांड्यांचा कैवार घेतला. ज्योतिरावांची ही चळवळ जेब्हा वाढू लागली; तेब्हा काही गोरे साहेब तर ज्योतिरावांकडे वक्त दृष्टीने पाढू लागले. तरी ज्योतिरावांनी त्याची मोटीझी

ज्योतिरावांचे राजकीय क्षेत्रातील कार्य

आणि शाहून सारी सत्यशोधक मंडळी हे मार्केट बांधण्याच्याच विरुद्ध होती. मार्केट बांधले जात असताना हा पैसा विनाकारण खर्च होत आहे, अशी सत्यशोधक पुढाऱ्याची नेहमी भाषणे होत होती. लातून ऊपोतिराव हे तर प्रथमपासून हे मार्केट बांधले जाऊ नये अशा मताचे होते व मीठगंज, वेताळ वर्गेरे पेठांत सभा भरल्या असताना त्यांनुन तसे ते बोललेही होते. मार्केटवाचून पुणे शाहराचे मुळीच अडले नाही. जुनी मंडई असता नवे मार्केट बांधून गरीब लोकांपासून करपट्टीच्या नाबाखाली बमूल केलेले लाखो रुपये दगडमातीत घालण्यापेक्षा तोच पैसा प्रथम पुणे म्युनिसिपालिटीने आपले हाहीत ताबडतोब सकीचे शिक्षण सुरु करण्याच्या कामी खर्च करावा व अज्ञानाने गांजलेल्या दीन जनतेला सुशिक्षित करून तिचा दुवा घ्यावा असे ऊपोतिरावाचे म्हणणे होते! पण ऊपोतिरावांच्या सूचनेप्रमाणे अजाण जनतेला सुजाण करण्याचे पातक (!) करणार तरी कोण? ऊपोतिरावांची सूचना भट म्युनिसिपालिटीच्या एकाही सभासदाला पचणारी नव्हती हे तर लिहावयास नको! त्याच्या या सूचनेचा सरकारी गोऱ्या अधिकाऱ्यांनी कदाचित काही विचार केला असता, पण या मार्केटला देण्यात येणारे नाव 'रे' हे त्यावेळच्या मुंबई प्रोताच्या गव्हर्नराचे नाव होते. हिंदुस्थानच्या जनतेच्या तोंडात विद्यामृत दोसून तिळा सशक्त बनविष्यासाठी एका गोऱ्या साहेबाच्या होणाऱ्या स्मारकाला खो घालण्याचे पातक गोऱ्या लोकांनी तरी का करावे? त्यावेळी पुणे म्य० क० चे शाहून सारे सभासद सरकारीनियुक्त असत व त्यात कमिटीचा अध्यक्ष कलेक्टर असे. कलेक्टर व इतर मिळून एकंदर सुमारे ४० सभासदांपैकी ८/१० तरी गोरे अधिकारी म्य० क० वर असत. ऊपोतिरावांनी हे 'रे' मार्केट होक नये म्हणून जितके प्रयत्न केले व या या टोपीवाऱ्या साहेब लोकांशी ते बाईंट झाले. हे पाहून काही टोपीवाऱ्या साहेबांना समाधान वाढू लागले. परंतु ऊपोतिरावांनी त्याची विलकूल पर्वा केली नाही! अखेर मार्केट बांधण्यात आले. या मार्केट-प्रकरणी त्या काळात ऊपोतिरावांनी गव्हर्नरच्या नाबास न जुमानता जो विरोध केला तो पाहिला म्हणजे त्याच्या अंगी असलेल्या घाडसांची कल्पना होते.

ज्योतिराबांच्या अशाच दुसऱ्या एका धाडसाची आम्हास या प्रसंगी आठवण होते. ते त्याचे धाडस म्हणजे सन १८८० मध्ये पुणे म्यु० क० पुढे त्यावेळचे बहाइसराय हे पुण्यास भेट देणार त्यावेळी त्यांच्या स्वागतार्थ एक हजार रुपये खर्च करावेत असा प्रश्न आला असला त्यावर ज्योतिराबांनी ही रक्कम खर्च करण्यास आपला विरोध असल्याचे त्यावेळच्या म्यु० क० च्या अद्यक्षाना लेली कळविले हे होय ! हे लेली पत्र अजूनही पुणे म्यु० क० च्या दप्तरात दाखल आहे. गव्हर्नरांच्या अथवा बहाइसरायांच्या स्वागतास आजच्या अनकूल काळात जाहीर विरोध करण्यास किंती लोक हिंमत करतात ? आणि ज्योतिराबांनी ही असली धाडसी कृये आज साठ वर्षांपूर्वीच केलीत ! त्यावेळी त्यांनी वाघलेली हिंमत ही किंती थोर दर्जाची होती याची कल्पनाच केली पाहिजे ! असले अचाट धैर्य त्याकाळी तरी एकदया ज्योतिराबांखेरीज सर्व हिंदुस्थानात दुसऱ्यानी कोणी दाखविले आहे काय !

ज्योतिराबांच्या कार्यांवा अगदी सुरुवातीला त्यांना जरी पुष्कळशा युरोपियन अधिकाऱ्यांनी मदत केली होती तरी पण पुढे पुढे मात्र जेब्हा ज्योतिराब हे इंग्रजी राजवटीतील दोष काढून तीवर वर्तमानपत्रांतून, सभामधून व पुस्तकांतून कडक टीका करू लागले तेब्बा मात्र काही गोरे लोक त्यांचा मरसर करू लागले ! याचाबत ज्योतिराब आपण लिहिलेल्या गुलामगिरी पुस्तकाच्या पंधराब्या भागात लिहितात की, “भटपांढऱ्याचे वंड उपस्थित झाले तेब्बापासून बरेच युरोपियन सभ्य गृहस्थ माझ्याशी पहिल्यासारखे मन मोकळे करून नीट न बोलता मला पाहिल्याबरोबर कपाळावर आठचा घाव लागले, तेब्बां मी त्याचे घरी येणेजाणे सोडून दिले.”

महाराष्ट्रात भटपांढऱ्यांचे वंड उपस्थित झाले त्यावेळी प्रथमच ज्योतिराबांना सरकारच्या धोरणाची कल्पना आली. भटपांढे खेडे गांवातील अज्ञानी लोकांत तंटे उपस्थित करतात, म्हणून त्यांना कामावरून काढण्यात आले पाहिजे असे ज्योतिराबांचे म्हणणे होते; परंतु भटपांढऱ्यांच्या मदतीने जनतेवर कर लादणे सरकारास सोपे जात असल्यामुळे सरकारने पांढऱ्यांचा कैवार घेतला. ज्योतिराबांची ही चळवळ जेब्हा वाहू लागली; तेब्बा काही गोरे साहेब तर ज्योतिराबांकडे वक दृष्टीने पाहू लागले. तरी ज्योतिराबांनी त्याची मोठीशी ज्योतिराबांचे राजकीय द्वेषातील कार्य

फिकीर बाहिली नाही, पण या प्रकरणामुळे एवढे मात्र झाले की, त्याचे लक्ष सरकारच्या प्रत्येक खात्याकडे गेले व त्याचे निरीक्षण करून प्रत्येक खात्यात ब्राह्मणेतर लोक असल्याशिवाय जनतेला खरे सुख होणार नाही, अशी त्यांची खात्रीची समज झाली व म्हणूनच त्यांनी आपल्या प्रत्येक लेखांतून व पुस्तकांतून प्रत्येक खात्यात सर्व जातीच्या लोकांचा भरणा झाला पाहिजे असे प्रतिपादन केले आहे. विशेषत: शाळा खात्यात सर्व जातीच्या पंतोजींची नेमणूक केली पाहिजे, याविषयी ते नेहमी युरोपियन शाळाधिकाऱ्यांबरोबर बोलणे करीत असत.

सरकार शेतकऱ्यापासून सक्कीने जो लोकलफंड बसूल करते त्याचा शेतकऱ्यांकडे ते उपयोग करीत नाही. म्हणून ऊतिराव नेहमी सरकारची खरडपट्टी काढीत असत.

शुद्राजींचा आहे लोकल तो फंड। त्याचे कांहो मंड ऊती म्हणे ॥

राजे धर्मशील म्हणविती । आता कारे मारे घेती ॥

विद्या आवी पट्टी पुरती । विःकारूनी सांगे ऊती ॥

याप्रमाणे बऱ्याच अभंगांतून व लेखांतून ऊतिरावांनी सरकारवर कडक टीका केली आहे. ती सर्व येथे देता येणे शक्य नसल्यामुळे वर फक्त दोन-तीन ओळीच दिल्या आहेत. सक्कीचे शिक्षणाच्या मागणीच्यावेळी हंटर कमिशन पुढे साक्ष देण्याच्या प्रसंगी, कोळ्हापुरचे गार्डीवर उपस्थित झालेल्या संकटाचे वेळी आणि रे मार्केट प्रकरणाचे वेळी ऊतिरावांनी सरकारला उघडपणे जो विरोध केला तो त्याकाळी खास सामान्य नव्हता.

ब्राह्मण अधिकाऱ्यांवरच नव्हे तर गोऱ्या अधिकाऱ्यांवरही ते कडक टीका करीत असता इंजिनिअर खात्यावर रचलेल्या एका पोवाठ्यात त्यांनी असे म्हटले आहे की,

चाल ॥ ठेपले गोरे येऊन । कचेरी तंबू घेऊन । यकले शिकार सेळून ॥

कागदी सड्हा करून । भटावर बाकी सोंपवून । विसावा म्लास घेऊन ॥
चाल ॥ शोभती खिसे कोचास । वाचिती न्यूजपेपरास । मान पहा ॥

मध्यी ढुकलीस ॥

याच पोवाढचांत ते पुन्हा म्हणतात :—

न्यायशील म्हणविला आतां तुम्ही जामचे भूपति । दया नाही शुद्रांची चित्ती ॥
 ॥ चाळ ॥ अनुभव स्वतः लक्ष्मून सांगतो खरें निक्षून । सर्व जाती निवृहून ।
 घ्यावी संस्फ्या प्रमाण । घ्यावी कामें नेमून । होईल सुख समाधान ॥
 ॥ चाळ ॥ वालितो पदरी चुकीस । नेमिता एका जातीस । प्रवेश नाही शुद्रास ॥
 ॥ चाळ प० ॥ एक जातीचे सर्व मिळून देश नाडिती । वाकीचे तोंडाकडे पाहाती ।
 ऊतिराव बोधी करू नये एक जात भरती । भरिती होट्कर पोती ॥ ५ ॥

तसेच गुलामगिरीत दिलेल्या एका अभंगात ते सरकारला म्हणतात की,
 तुमच्या न्यायी म्हणवून घेणाऱ्या राज्यात —

बकिळांची महागाई । न्यायाधिशा दया नाही ॥ १ ॥

पाप पुण्य जेयें नाही । पैशा पुरते दादा भाई ॥ २ ॥

निय जमती एके ठाई । शुद्रांची ती दाद नाही ॥ ३ ॥

१८८५ सालाऱ्या डिसेंबर महिन्यात कै. दादाभाई नवरोजी नावाच्या
 पारशी जातीच्या गृहस्थांनी राष्ट्रीय समेची स्थापना केली; व तिचा जलसा
 वर्षातून एकदा करण्यात येक लागला. पण या समेस देशातील वीस कोटी
 शेतकीरी लोकांपैकी एकडी गृहस्थ हजर रहात नसे. मोठमोठ्या सरकारी
 नोकऱ्या मिळवून राज्यकारभार आपल्या जातभाइऱ्या हाती यावा म्हणून
 पाच दहा बांगण व व्यापारात आपणास चांगली सबलत मिळावी म्हणून
 पाच दहा व्यापारी जातीचे बडे बडे लोक जमून, वर्षातून एकदा राष्ट्रीय
 समेच्या नावाखाली आपल्या कायणाचे चार दोन ठाव पास करून लोकांची
 व विशेषत: सरकारची दिशाभूल करू लागले. त्यावेळच्या राष्ट्रीय समेत
 (१) सरकारने हिंदी लोकांना मोठाल्या पगाराच्या व मोठमोठ्या हुद्यांच्या
 जागा घाव्यात. (२) हिंदुस्थानच्या आयात अगर निर्यात मालास हिंदी
 व्यापारांना अमुक अमुक सबलती देण्यात घाव्यात. (३) सरकारने वरिष्ठ
 शिक्षणावरील आपली करडी नजर दूर करावी. (४) हत्यारे वापरण्यास
 परवानगी घावी, असे ठाव पास होत असत, परंतु प्रायमिक शिक्षणाचा
 असा प्रसार करावा अगर सक्तीचे प्रायमिक शिक्षण सरकारने मोफत सुरु
 ऊतिरावांचे राजकीय क्षेत्रातील कार्य

करावे, किंवा सरकारने शेतकऱ्याची सुधारणा करून त्याना अमुक सवलत आवी; असा एकही ठराव या राष्ट्राच्या नावावर गोंधळ घालणाऱ्या राष्ट्रीय समेत कोणी आणीत नसे. मग तो पास होणे तर दूरच! 'स्वराज्य' हा शब्द त्यावेळी उदयाही पावला नव्हता, राष्ट्रीय समादेखील स्वराज्य मिळावे या हेतुने भरत नव्हती तर 'सुराज्या' साठी ती भरत होती. पैशाच्या व शिक्षणाच्या जोरावर राष्ट्राच्या नावाखाली या राष्ट्रीयवाळ्या छोकानी असा सावल्यांगोंधळ घालावा, हे ज्योतिरावांना आवडले नाही. त्यांनी या राष्ट्रीयवाळ्याचे काम उघडण्याचा विचार केला.

सन १८८९, सालच्या डिसेंबर महिन्यात राष्ट्रीय समेते पाचवे अधिवेशन मुंबई येथे सर तुइलम बेडरबर्न यांच्या अध्यक्षतेस्थाळी भरले. त्यावेळी ज्योतिरावांनी मुंबईस येऊन राष्ट्रीय समेसाठी जो मंडप तयार केला होतार या मंडपाच्या दरवाजासमोर शेतकऱ्याचा एक मोठा झंगी पुतळा उभारला होता! या शेतकऱ्याच्या ढोक्यावर फाटके पागोटे, झंगात झंगरसो नसून खांधावर घोगडी, एक फाटकी व आखुड लंगोटी लावून त्याच्या पका हातात कोयता दिला होता व दुसऱ्या हातात एक मोठा ढलपा दिला असून त्या ढलप्यावर "राष्ट्रीय सभा ही देशातील बहुजन समाजाची नसून मुठभर पांढरपेशे व भांडलदार व्यापाऱ्यांची ती आहे. देशातील बीस कोटी शेतकऱ्यापैकी एकही प्रतिनिधी तिच्यात नाही. आणि जोपर्यंत शेतकऱ्याचे प्रतिनीधी तीत घेतले जात नाहीत, तोपर्यंत देशातील खऱ्या बीस कोटी प्रजेचा तिला पाठिवा मिळणार नसून हीला राष्ट्रीय सभा म्हणता येणार नाही." शेतकऱ्याचा उभारलेला हा पुतळा गवताचा बनविला होता व तो चांगला तीस कुट उंच होता!

सन १८८७ च्या सुमारास असाच एक धाडसी प्रयत्न ज्योतिरावांनी केला तो म्हणजे महाराणी बिहक्टोरियाचे द्वितीय चिरंजीव ढधुक हे पुण्यावरून जेव्हा विलायतेस गेले तेव्हा त्यांच्या एका सत्कार समारंभास इजर राहून हिंदुस्थानातील शेतकऱ्याच्यावतीने त्यांनी ढधुकबरोवर एक निरोप राणीस पाठविला. त्याचे वर्णन स्थलसंकोर्च्यास्तव येथे देता येत नाही पण पुढील मर्यादी आम्ही तो जरुर देऊ. असो.

आमच्या देशावर आमच्या लोकांचे—राजांचे नव्हे—राज्य असावे अशी कल्पना त्यावेळच्या कोणत्याही देशभक्ताच्या ढोक्यात उत्पन्न झाली नव्हती; त्यावेळी ते विचार महामाजीनी आपल्या ‘सार्वजनिक सत्यधर्म’ पुस्तकात बोलून दाखविले आहेत. त्या पुस्तकाच्या ‘सत्य’ या प्रकरणातील ७ वे कलमात ते लिहितात, ‘आपल्या सर्वांच्या निर्माणकर्त्याने एकंदर सर्व मानव खीपुरुपास धर्म, राजकीय स्वातंत्र्यता दिली आहे.’

पुढे याच पुस्तकातील “आर्यभट ब्राह्मणांचे वेद आणि सार्वजनिक ईश्वरप्रणित सत्याची तुलना” या भागात ते लिहितात की, “आपणा सर्वांच्या निर्माणाने एकंदर सर्व प्राणीमात्रास उत्पन्न करतेवेळी मनुष्यास जन्मतः स्वतंत्र प्राणी निर्माण केला आहे. आणि त्यास आपापसाठी सारखे हकांचा उपयोग घेण्यास समर्थ केले आहे आणि याच कारणास्तव प्रत्येक मनुष्य गावातील व मुलखातील अधिकारांच्या जागा चालविष्याचा अधिकारी आहे.”

बरील लिखाणावरून पाहाता ज्योतिरावांचे राजकीय क्षेत्रातील कार्य किती योर व अमर्याद आहे याची वाचकांना चांगली कल्पना होईल. ज्योतिराव हे देशात एक पहिले पहिचे देशभक्त होऊन गेले आहेत यात शंका नाही. ते जसे धार्मिक व सामाजिक स्वातंत्र्यासाठी जन्मभर खपले, त्याचप्रमाणे देशातील ईश्वरप्रणित सत्यावाचनात भाग घेऊन गरीब दुष्क्रियासाठी ते सरकारशीही वेळोवेळी झगडले व भिन्नुकशाहीप्रमाणेच शेवटी नोकरशाहीच्या रोपासही ते पात्र झाले. ज्योतिराव हे राजकीय स्वातंत्र्याचे किती चाहाते होते हे बरील वाचनाने कोणासही कल्पून येण्यासारखे असल्यामुळे या विषयावर पापेश्वा अधिक न लिहिले तरी चालेल.

मिहूळ उंडार—कुण्ड लोहाव—मिहूळवि इत्याद्य अनुरूप
मिहूळ लोहाव नवाचार व्याख्यात्मक ग्रंथांशीले इत्याद्य अनुरूप
मिहूळवा कचीपत्रे, नवाचार विशेषज्ञ अव व्याख्यात्मक
ग्रंथांशीले इत्याद्य अनुरूप ग्रंथांशीले इत्याद्य अनुरूप
इत्याद्य अनुरूप ग्रंथांशीले इत्याद्य अनुरूप ग्रंथांशीले इत्याद्य

प्रकरण १४

बडोदा नरेश आणि फुले

सत्यशोधक समाजाची स्पापना केल्यापासून तो अंतःसमयपर्यंची सुमारे
सतरा वर्षे ज्योतिराबांनी आपण प्रस्थापित केलेल्या बहुविध चलकळीचा प्रसार
करण्याच्या दृष्टीने अस्यंत धामधुमीची अशी गोली. या प्रचंड कार्यासाठी
आपल्या उतार वयात त्यांना पुष्कळसे दौरे काढावे लागले व अतिशाय दगदग
सोसावी लागली. जुऱर प्रांतात तर त्यांनी प्रत्येक लेण्ड्यासेण्ड्यांतून फिरून
प्रचारकार्य केले होते. तसेच कोकण प्रांत, सातारा, सोलापूर, नाशिक, ठाणे,
व मुंबई इत्यादी इंग्रजी अंमलाखालील मुलुखांत फिरून त्यांनी बरीच व्याख्याने
दिलील. त्यांच्या या प्रचारकार्याची कथा येथे देण्यासाठी आमच्याजबळ पुरेशी
जागा तरी आहे कुठे! फक्त त्यांतील महात्म्याच्या गोष्टी संक्षिप्तणे येथे सांगतो.

मुंबईस ज्योतिराबांची मधूनमधून व्याख्याने होत असत. परंतु सन
१८८९ मध्ये ज्योतिराबांनी मुंबईस चांगला दोन महिन्याचा मुक्काम ठोकळा
व त्यांची शहराच्या सर्व भागातून अनेक व्याख्याने झाली. या समयी मुंबईस
देवदासी सोडण्याची चाल फार बोकाळ्यांनी होती व त्यामुळे अनीतीला
चांगलेच प्रोत्साहन मिळू लागले होते. धर्माच्या नाबाबर चाललेल्या या
देवदासी सोडण्याच्या दुष्ट रुढीवर ज्योतिराबांनी यावेळी चांगलाच जोराचा
हळा चढविला. तसेच यावेळी त्यांनी मुंबईच्या नाभिक वर्गात जागृती निर्माण

करून त्यांच्याकरवी ब्राह्मण विधवा केशवपनावर सामुदायिक बहिर्कार पुकारला ! नहावी लोकांचा हा संप मोठा यशस्वी झाला ! ब्राह्मण विधवांच्या ढोकीवरचे केस वाढू लागले त्यामुळे घोघर ब्राह्मणांना घबराट सुटली. न्हाव्यांच्या मोठमोठ्या सभा झाल्या व पुरुषांनी खियांवर हत्यार चालविणे बालीशपणाचे आहे असा सूर त्या सभांतून निघू लागला. इंग्रजी व मराठी वृत्तपत्रे रोज रंगू लागली. तिकडे पुण्याच्या नाभिकांनीही मुंबईच्या आपल्या जातभाईचाच मार्ग स्थिकारला ! लंडनच्या खियांनी तिकडे सभा भरवून मुंबईच्या न्हाव्यांचे अभिनंदन केले ! तेहा भिक्षुकशाहीचे धावे चांगलेच द्रणाणले ! मुंबई-पुण्याच्या भट्टाभिक्षुकांनीही आपल्या विधवा आया-बहिणीच्या ढोक्यावर आपण स्वतःच शाळ फिरवून धर्मावर आलेले हे गंडांतर टाळण्याची तोड काढली ! उभयपक्षी झालेल्या या सभांतील हकीकती त्यावेळच्या वर्तमानपत्रांतून अजूनही काही बाचाबयास मिळतात. त्या वाचून मोठा विनोद वाटतो. असो; ब्राह्मणी धर्माचे अभिमानी जो ब्राह्मण वर्ग आपल्याच घरात आणि त्यातल्या त्यात आपणास जन्म देणाऱ्या आईला अथवा आपल्या बाळाऱ्याणी आपणास कडे कांखत घेऊन सांभाळ करणाऱ्या बहिणीला त्यांची काही कसूर नसता केवळ त्या विधवा झाल्याबद्दल त्यांच्या नशिवाला दोष देऊन न्हाव्यापुढे परपुरुषापुढे नेऊन बसवावे यात ब्राह्मणी धर्माने कोणते घ्येय गाठले असेल ! ब्राह्मण लोक धर्माच्या कैफात धुंद होऊन आपल्या आईबहिणीवर कसायालाही न शोभणारी जुद्दम जबरदस्ती रोज वेधडकपणे करीत होते. त्यांच्या मनात आपल्या जन्मदात्या आईबहिणीबद्दल ही बुद्धी त्यांच्या मनात इतरेजनाबद्दल कोणते क्षुद्र विचार वास करीत असतील याचा निर्णय देणे बाचकांकडे सोपविलेले वरे. ज्योतिरावांना माणुसकीची चांगली कल्पना होती ! इतकेच नव्हे तर ती ब्राह्मणांत आणि ब्राह्मणी धर्माने गुलाम बनविलेल्या लोकांत पैदा करून देण्याचे एकच एक काम त्यांनी उभ्या जन्मात केले आहे ! अशा या महाभागाच्या मनात अखिल खीर्गाबद्दल उच्च कोटीचा आदर असल्यास आश्वर्य कुठले ! खी वर्ग हा राष्ट्राचा मातृवर्ग आहे या भावनेने त्यांनी आपल्या आयुष्याचा पहिला भाग या वर्गाची सेवा करण्यात घालविला होता. जि-शिक्षण, विधवा विवाह, बालहत्याप्रतिबंधक गृह यांदोवा न रेशा आणि फुले

इत्यादी चलवळी उभारून खी-वर्गांची अमोळ सेवा त्यांनी केल्याचे बाचकांना ठाऊक आहेच ! ब्राह्मण विधवांच्या केशवपनाच्या रानटी चालीकडे त्यांचे लक्ष गेले नसते तरच ते आश्वर्य घडले असते. ही चाल बंद करण्याबदल त्यांनी नाभिकांची ही चलवळ उभी करून आपल्या ब्राह्मण विधवा भगिनीचा हा उत्तम कैवार घेतला होता !

आतापर्यंत आपल्या आयुष्यातील जवळजवळ चालीस वर्ष उयोतिरावांनी खालसा मुलखात आपली बहुविध चलवळ चालविळो होती. पण देशी संस्थानां-तून तर तिचे कोठे नाव देखील ऐकू येत नव्हते ही गोष्ट लक्षात आल्यावर सन १८८० साली ते फलटण संस्थानात व नंतर पुढे सावंतवाडीस रोले. फलटण येथे तर त्यांची काही व्याख्यानेही झालील ! आणि सन १८८२ साली ते निजाम राज्यातील तेलंगण भागात मुंबईकर तेलगु पुढाऱ्याच्या आग्रहाने गेले होते. तेथे गेल्यावर त्यांची मराठी भाषेतून त्यांनी व्याख्याने करविली व त्या व्याख्यानाचा तेलगु भाषेतून अनुवाद मुंबईकरांनी त्या त्या सभांतून सांगितला; तसेच सन १८८४ पासून ते बडोधास मधूनमधून जाऊ लागले होते आणि तेथे देखील त्यांची काही व्याख्याने झालील.

संस्थानी प्रजेप्रमाणेच वृहन्महाराष्ट्रातील राजे महाराजे, सरदार व जहागीरदार इत्यादी बद्द्या लोकांतही जागूती उपन्न करावी यासाठी उयोतिरावांनी 'गुलामगिरी' व 'ब्राह्मणाचे कसब' हे आपले दोन प्रथं ढापून तयार होताच सर्व राजे, महाराजे व सरदार दरकदार इत्यादी बद्द्या लोकांकडे पाठविले होते आणि त्यासोबत सत्यशोधक समाजाचे उद्देशं व नियम पाठविले होते. पण त्यावेळी पुष्कलशा राजे लोकांना जगातच काय पण त्युद आपल्या राज्यात काय चालले आहे याची माहिती नसे आणि ती मिळविष्याची जरुरी पण त्याना वाटत नसे ! जबाबदारीच्या कागदावर रोज नुसत्या चार दोन सहा ठोकण्याची जेथे तकलीफ होत असे तेथे त्यापैकी किंतीकांनी उयोतिरावांची ती पुस्तके बाचली असतील ! इंग्रजी सामाज्याने अगोदरच त्याना लुळे-पांगळे करून सोडले होते ! लढायावर जाण्याचे त्याच्या नशीबाने आता ठळले होते ! स्वतःचीच ज्याना शुद्ध राहिली नव्हती ते विचारे प्रजेचे तरी काय हित पाहणार ! राजामहाराजांना समक्ष मेटून त्याना उपदेशाने बळवावे

असे संस्थानांशी संबंध आल्यानंतर त्यांना बाढू लागले होते. फलटणचे राजे नेहमी पुण्यास असत. ते फार जुन्या मताचे होते पण त्यांना नेहमी बोदून बोदून ऊतिरावांनी बळविले होते. सन १८८१ च्या दिसेंवरात श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड यांना बडोदा संस्थानचे राज्याधिकार मिळाले व ते सन १८८२ मध्ये पुण्यास आले त्यावेळी ऊतिरावांनी या तरुण नरेशाची मेठ घेतली व त्यांना काही बोध केला. या नवजवान राजास ऊतिरावांच्या पुण्यकल गोई पटल्या. महाराज स्वभावतःच मोठे तडफदार व तैल बुद्धीचे होते. मागासलेल्या बहुजन समाजाच्या उद्घारासाठी ऊतिरावांनी चालविलेल्या चलवळीचा त्याच्या मनावर फारच उक्कुष परिणाम झाला ! आणि लगेच समाजोद्घाराच्या कार्याला आपला हातभार लावण्यास ते उद्युक्त झालेत. महाराज दरसाल पुण्यास येऊन मोठाले मुकाम ठोकू लागले व ते पुण्यास आले म्हणजे ऊतिराव व त्याचे शिळेदार महाराजांना वारंवार मेटून त्यांना आपल्या चलवळीत भाग घेण्याचे योग घडवून आणू लागले. सन १८८४ च्या अगदी आरंभी ऊतिरावांनी पुणे येथे 'अनाय विद्यार्थी वसती गृह' स्थापन केले. त्यात पुढे पुढे शंभरपर्यंत विद्यार्थी बाढले होते. तसेच 'दीनबंधु', 'सार्वजनिक सभा', 'देक्कन मराठा शिक्षण समाज' इत्यादी उपयुक्त संस्था स्थापण्यास त्यांनी समाजाच्या मंडळीस प्रोत्साहन व मदत दिली. ऊतिरावांनी गायकवाड महाराजांचे मन बटवून लांचेकडून वरील संरथांस दरसाल काही ठराविक आर्थिक मदत देवविली. महाराजांच्या निमंत्रणावरून ऊतिराव सन १८८४ च्या दिसेंवरमध्ये प्रथम बडोद्यास गेले होते. तेथे महाराजांनी आपल्या बाढ्यावर त्यांची काही व्याख्याने ऐकली. शहरातही त्यांची दोन तीन व्याख्याने झाली. पुढेदेसोल ते बडोद्यास अनेक वेळा गेले. सयाजीराव महाराज हे ऊतिरावांच्या प्रभावळीत सामील झाल्याचे पाहून भिक्षुकशाहीच्या संतापाचा पारा साहजिकच वर चढला ! महाराज ब्राह्मण वर्गाच्या रोषास पात्र झाले ! झाडून साऱ्या मराठी पत्रांनी महाराजावर टिकेचे जे भयंकर काहूर उठविले ते येथे वर्णून आम्ही विस्तार वाढवू इच्छित नाही. यावदल घोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे इंग्रजीकडून महाराजांना राज्यावरून पदच्युत करण्यापर्यंत काही ब्रह्मपुत्रांनी प्रयत्न करून पाहिले. बडोद्याचे खिचडी प्रकरण प्रसिद्ध आहे !

श्रीमंत महाराजांच्या मनात ज्योतिरावांविषयी अस्यंत उच्च आदरभाव उपच
झाला असल्यास नवळ नव्हते. याचे थोडे प्रत्यंतर आम्हास दिसले ते असे
की, आम्ही (या पुस्तकाचा कर्ता) सन १९३० मध्ये बडोथास जाऊन श्रीमंत
महाराजांची मुलाखत घेतली असता त्यांनी महात्मा फुले यांच्यासंबंधी
जे प्रशंसोद्धार काढले ते खास पृष्ठीमोळाच्या किमतीचे होते! आम्ही
१९२७ साली जे महात्मा फुले याचे चरित्र लिहिले ते महाराजांनी मुदाम
वाचवून खुद ऐकले आणि त्यावर त्यांचा उत्तम अभिप्राय लिहून आमचेकडे
आला असून त्या पत्रात महात्मा फुले यांच्याबदल महाराजांनी जी उत्कृष्ट
माहिती नमूद केली आहे त्यातील एक वाक्य या चिमुकल्या पुस्तकाच्या
मुख्यपृष्ठावर आम्ही दिले आहे. पुढील चरित्रप्रश्नात आम्ही ते सर्व देऊ.

श्रीमंत सयाजीराव महाराजांच्या तोडीचा एकही विद्वान आणि बहुश्रुत
पुरुष हिंदुस्थानात तरी दुसरा कोणी नाही याबदल कोणाचेही दुमत असल्याचे
कारण नाही. हिंदुस्थानची गोष्ट कशाला अग्निल जगाची सर्व धर्म परिषद जी
नुकीतीच युरोपात भरली होती, त्या परिषदेचे अध्यक्षस्थान जगातील विद्वानांनी
श्रीमंत सयाजीरावांना दिले होते! यावरून महाराज हे जगातील एक
नामांकित विद्वान आहेत हे सिद्ध आहे! या जगप्रस्फुत विद्वानाने महात्मा-
फुले यांना 'हिंदुस्थानचा वाशिंगटन' म्हटले आहे! यावरून ज्योतिराव हे
किती अतुल दजांचे योर पुरुष होते याची वाचकांना चांगली कल्पना होईल,

महात्मा पदवी अर्पण

आता झोतिराबाब्या चलकळीची नीवत पुण्यावाहेर दूर दूर झाडू लागली होती. ते आपल्या बहुविध कार्यात पार गढून गेले होते! त्यांना एका पळानींदेखील फुरसत नज्हती. जसे त्यांचे शिलेदार वाढू लागले होते तसेच त्यांचे विरोधकही वाढू लागले होते. विशेषत: त्यांनी जेव्हा गबर्हनराच्या नावाने बांधल्या जाणाऱ्या रे मार्केटला विरोध केला तेव्हापासून इंग्रज अधिकाऱ्यांची त्यांच्यावर खापा मर्जी झाली होती आणि हे भिन्नुकशाहीच्या पथ्यावर पडले होते! इतक्यात या मंडई प्रकरणाला पुन्हा दुसरेच तोंड लागले व त्यात झोतिराव चांगलेच भाजून निघाले!

श्रीमंती याटाचे टुमदार 'रे मार्केट' बांधून पुरे झाल्यावर ते दुकानदार लोकांकरिता उघडे करण्यात आले, मार्केटात दुकानदारांनी आपली दुकाने घालावीत; पण त्या सरदारी पाटाच्या मार्केटाचे भाडेही तसेच सरदारी किंमतीचे ठेवण्यात आले होते. त्यामुळे पुण्यातील जुन्या मंडईतील दुकानदार व्यापारी या नव्या मार्केटात येईनात! त्यामुळे रे साहेबांच्या नावाने व पायाने पांढरे झालेले हे बाजारगृह पांढरे फटफटीत आणि कोरे करकरीत दिसू लागले. ही इमारत बांधण्याच्या इरेस पडलेले म्यु. क. चे सभासद आणि त्यांतील गोरे अंगठदार गबर्हनराच्या नावामुळे चांगले पेचात आले, मार्केटात जबर भाडे देण्यास

० / न सल्या मुळे मोठे दुकानदार तर राहोच पण छोटा कुंभारही आपली मढकी तेथे मांडण्यास तयार नव्हता. त्यामुळे कुंभाराच्या घरचे प्राणी मात्र ते बीन भाऱ्याचे घर समजून मार्केटात आरोहण करू लागले होते। जोरजबरीच्या मार्गशिवाय दुकानदारांना मार्केटात कोंबणे आता म्हु० क० च्या अधिकाऱ्यांना अपवा सरकारी अम्मलदारांना शक्यं राहिले नव्हते. आणि शेवटी त्याच मार्गाने ते गेले! या नव्या मार्केटात दुकाने घालण्याबदल जेव्हा दुकानदारांवर जुळम जबरदस्ती सुरु झाली तेव्हा उयोतिरावांना दुकानदारांचा साहजिकच वैवार ध्यावा लागला व मार्केट प्रकरणाच्या उन्या तंद्रास हे दुसरेच नव्याने तोंड फुले!

मार्केटात येण्यावाटी मोठ्या व्यापाऱ्यास फार तर दुकाने घालण्यास म्हु० अधिकाऱ्यांनी सक्तीने सांगावे, पण रोज पोटापुरते न मिळणाऱ्या लहान दुकानदारांवरचा हा जुळम बंद व्हावा महणून उयोतिरावांनी फार मेहमत घेतली. ते या वावतीत शहरातील काही प्रमुख लोकांना व म्युनिसिपालिटीच्या काही सभासदांना मेटले पण काही उपयोग होईना. शेवटी ते मोठमोळ्या युरोपियन ऑफिसरांना देखील मेटले पण त्यामुळे काही उपयोग तर झाला नाहीच उलट त्यामुळे काही अधिकारी लोक व भट मेंबर उयोतिरावांवर चिडले; आणि त्यांनी गरीब दुकानदार लोकावरचा सूड उयोतिरावांवर उगविण्याचा विचार करून त्यांचा अत्यंत हलकट व उद्गजनक रीतीने हल आरंभिला. या छळाविषयीची हकीकत त्यांनी एका तांबोळ्यास मुलाखत दिली असता थोडी वर्णन केली होती. उयोतिराव हे फार सहमशील स्वभावाचे होते. गोरगरिबांच्या हक्काकरिता झटप्पात झालेल्या छळावददल ते दुःख न मानता होईल तितके सुखच मानीत असत. त्यामुळे त्यांच्या नेहमी होणाऱ्या छळाच्या हकीकती ते चव्हाण्यावर कधीही मांडीत नसत. आपल्या पक्षाच्या 'दीनबंधु' अगर इतर कोणत्याही वर्तमानपत्रातून त्यावददल त्यांनी कोठे एक अक्षरही लिहिले नाही, अगर त्यावदल आपल्या शेवटी शिष्यांना त्या छळाचा प्रतिकार करण्याबदलही सांगितले नाही. यावेळी उयोतिरावांना फारच अमानुष रीतीने त्रास देण्यात आला व त्यांन तो तांबोळीही आपली तशाच स्वरूपाची लहानशी तकार सांगत आला, म्हणून उयोतिराव सहज आपणास होत

असलेल्या त्रासासंबंधी बोलले. तांबोली घरी गेला. ज्योतिरावांबर ख्यावेळच्या गरीब लोकांची मोठी श्रद्धा असे. ज्योतिरावांनी सांगितलेली हकीकत पेकून तांबोळ्यास फार वाईट वाटले व त्यांचा होत असलेला छळ चव्हाण्यावर यावा म्हणून त्याने एक पत्र लिहून 'दीनबंधुकडे' पाठविले. 'दीनबंधु'कारांनी ते आपल्या ता. ५ दिसेंबर १८८६ च्या अकात्मन प्रसिद्ध केले. ते पत्र खाली लिहिल्याप्रमाणे होते :-

"मेहरबान दीनबंधु अकबारके मालक, जनावे मनवादाव.

एक वर्के सुभोकु उठके में० ज्योतिराव फुले इनके घरकू जाके उनकू कहा, मैय वेताल पेठमें रहिता हूं और मेरे पढोसमें तांवे पितलके बरतन बनानेथाले तांबटकर लोक रहिते हैं। वो लोक रात और दिन अपने बरतनका काम करते हैं। उस वर्के घनके और हातोडेके ठोकेके आवाज में हमारे घरके सब अदमियोंका सिर फिरके तबियत बेचैन हो जाती है। इसलिये तुम हमारे पुणेके म्युनिसिपालिटीकू कहके ये सब तांबटगरोंके कारखाने खुदावंत रे साहेबके मारकीट में ले जावेंगे तो हम सब लोक तुमारे हकमे दुबा देयेंगे"

ज्योतिराव (म्हणाले) : "पुण्यातील म्युनिसिपालिटी अशी सारासार विचार करणारी असती, तर तिजकलून गरीब लोकांच्या घामाचे पैसे असे व्यर्थ खाची पडले नसते. कारण जुन्या मंडईतील काही दुकानदार इतके दागिदाराने गांजले आहेत की, त्यांच्याजबल भांडवलापुरते पैसे मुळीच नसल्यामुळे ते दररोज प्रातःकाळी सावकारापासून रुपया आठ आणे एके दिवसाचा पैसा अथवा अघेला व्याजाच्या बोलीने कर्ज काढून सर्व दिवसभर उन्हातान्हात अम करतात. तरी त्यांची पोटे भरण्यास मोठी मारामार पडते. कारण शहर पुण्यात येऊन जाऊन काय तो सरकारी श्रीमंत भट-बांशण कामगारांचा भरणा आहे आणि त्यांतून बहुतकरून सर्व पिकली सुकली का होईना स्वस्त वांगी वरैरे माजी विकत घेऊन, मोठ्या काटकसरीने आपले पैसे बाचवितात, त्यांच्या हातून पैसा म्हटण्यास महाकठीण, आणि अशा भिक्षुक गिञ्छाईकांपासून मंडईतील दुकानदारांस भांडवल उमे करण्याची मोठी मारामार येऊन पडते. यावरून मंडईतील व्यापाऱ्याला मेहरबान रे बहादुर साहेबांच्या टोलेजंग नव्या मार्केटातील जबर भाडे देण्याचे अवसान होणार नाही असे मनात समजून ते

विचारे जुन्या मंडईतच तळ घेऊन बसले आहेत. या सर्वांचा सूड मजबूर उगविण्याच्या इराथाने पुणे म्युनिसिपालिटील हेल्य आफिसरने म्हणा अथवा हूलालखोराबील मुख्य अधिकाऱ्याने म्हणा, या दहा बारा दिवसांत वेताळ पेठ, मीठ गंज वर्गेरे ठिकाणांतील मैत्र्याच्या गाढ्यांचे डेपो मोदून ते माझे घराचे पलीकडील डेपोंत सामील केले आहेत. यामुळे सकाळ्यासून तो दुपारचे बारा वाजेपावेतो माझे दाराबरून मंग्याच्या ढोक्याबर उभव्या मैत्र्याच्या पाठ्या वाहण्याची जेव्हा मालिका लागते तेव्हा चोहोकडे म्युनिसिपालिटी कसवाची धाण सुटल्याबरोबर मला माझ्या घराचे दरवाजे बंद करून आत बसावे लागते. या म्युनिसिपालिटील भट पढो ! आता लिजपासून गरीबगुरीब लोकांस फार त्रास होऊ लागला आहे. तिचे नाव माझे समोर काहू नका.”

मुसलमान “अच्छा साहेब कहके मै अपने घरकू निकल आया”

असो, अशाप्रकारे मुसलमान तांबोळ्याचे पत्र जेव्हा दीनबंधून प्रसिद्ध झाले त्यावेळी दीनबंधुने पुणे म्युनिसिपालिटीच्या भटकारभाऱ्याबर खूप टीका करून वरील कृष्याचा निषेध केला. पुणे मुंबईतील समाजाचे मंडळीसही फारच वाईट वाटले. रा. ब. घोले वर्गेरे पुढाऱ्यांनी गोऱ्या अधिकाऱ्यांकडून पुणे म्युनिसिपालिटीचे कान टोऱ्याले, तेव्हा कोठे हा त्रास योडा कमी झाला. परंतु जुनांज घेटेलील रस्ते व गटारे दुरुस्त न करणे, त्या पेटेत नव्यांची, हौदांची, दिव्यांची अगर पायखान्यांची व्यवस्था न करणे, या पेटेलील रस्ते न झाडण्यासाठी मेहेतर लोकांना सांगणे, पेटेल धाण पैदा होईल असा प्रयत्न करणे व या पेटेलील लोकांकडून विशेषतः संत्यशोधकांकडून जबर कर सकीने बसूल करणे इत्यादि प्रकारचे जुळम यापुढे या पेटेवर राजरोस करण्यात येक लागले. या पेटेलील या लोकांवरच भटी म्युनिसिपालिटीचा कडवा जुळम का ! तर या पेटेल संत्यशोधक समाजाचा प्रसार फारच मोठ्या प्रमाणात झाला होता व सुद्धा ज्योतिराब त्या पेटेत राहात होते म्हणून !! अशा तऱ्हेने ज्योतिरावांचा शेवटपर्यंत अनेक प्रकारे छळ करण्यात आला व उत्तार ब्यामुळे त्यांना खायापासून त्रासही झाला, असो.

त्यांनी केलेल्या आतापर्यंतच्या अफाट जनसेवेचे मोळ स्थाकाळी अझान-पणाने कोणास करता आले नाही. ज्योतिरावांच्या त्यावेळच्या कार्याबिधी

त्याचे मित्र स्वामी रामच्या व्यंकच्या अध्यावाख यांनी सन १९११ साली पुणे येथे भरलेल्या सत्यशोधक समाज परिषदेचे अध्यक्ष या नात्याने केलेल्या छापील भाषणात असे म्हटले आहे की, “समाजाची योग्य व्यवस्था करण्यास म. उपोतिरावांस फुरसत मिळाली नाही व त्यांस लोकांचे साश्यही जसे मिळावयास पाहिजे तसे मिळाले नाही. कारण बोद्धारो मस्सरप्रस्तः प्रथवाः स्मयदूषितः अविद्योगहताक्षान्ये ॥ विद्वान लोकांस उपोतिरावांचा साधारण हेबाच वाटे. राजे महाराजे वर्गीरे आम्ही योर, आम्ही क्षत्रिय, याच ढौलात असत. बहुजन-समाज तर अज्ञानाने व्यापलेला, अशा स्थितीत या समाजाची भरभराट झाली नाही यात आव्हर्य नाही.

रा. रामच्या अध्यावाखनी इ. स. १९११ साली म. फुले यांचे अख्य चरित्र छापून प्रसिद्ध केले. त्यात ते लिहितात की, ‘उपोतिरावांच्या हयातीत त्यांच्या अलीकिक कामिगिरीविधियी कोणी फारसा त्यांचा गौरव केला नाही. त्यांना मानपत्रे दिली नाहीत, किंवा त्यांच्या स्तुतीने वर्तमानपत्राचे रकाने भरून निघाले नाहीत. त्यांच्या मृत्युसमयीही वृत्तपत्रांनी त्यांच्या चरित्रातील गोष्टी छापून फारसा विलाप केला नाही. याचे कारण त्यांची कामगिरी विशेषतः उपांना इंग्रजीत Dumb Millions म्हणतात त्या मूकजनसमुदायासाठी होती. या सर्वांत आपल्या खन्या उपकारकर्त्यांची योग्यता कल्याणाची पात्रता नज्जूती व उपांना त्या योग्यतेची जाणीब असे, त्यांना आपला शोक चव्हाऊव्यावर आणून त्याचे प्रदर्शन कसे करावे हे कल्यत नसे.’

बहुजन समाजाच्या उद्धारासाठी या अनेक चलवर्णी उपोतिरावांनी अखंडपणे चालविल्या होत्या त्याचे वर्णन आतापर्यंत बरेच येऊन चुकले आहे. त्यासाठी त्यांना आयुष्यातील इतकी वर्षे प्रतिकूल परिस्थितीशी तोंड देताना जो त्रास सहन करावा लागला, जे कष्ट उठवावे लागले, जो अपमान सहन करावा लागला व या दिव्यातून जावे लागले त्याची कल्यना बाचकांना घोडीकार झाली असेल. उम्या जन्मात एकाच प्रसंगी महाराष्ट्रात मुंबईच्या मंडळीनी त्यांचा मान केला. हा झालेला मान त्यांच्या जन्मात पहिला व अखेरचा होय! आणि महणून त्याची हकीकत आम्ही येथे घोडक्यात देतो.

घणाचे बाब सोसल्यावर जशी हिव्याची किंमत शाल्याशिवाय राहात नाही, त्याचप्रमाणे सामाजिक क्षेत्राच्या पेरेणीवर संकटाचे घण सोसून अखेरी अयोतिरावाचे तेज हिन्याप्रमाणे चमकल्याशिवाय राहिले नाही. ब्राह्मणोतर सुझांना अयोतिरावांची किंमत आता कळू लागली होती. सन १८८८ च्या एप्रिल महिन्याचे अखेरीस अयोतिराव एका महत्त्वाच्या कामासाठी रोले होते, तेव्हा यावेळी अयोतिरावांची अल्प सेवा आपण करावी असे मुंबईकराना साहजिकच वाटले व सन १८८८ च्या में महिन्यातील ११ तारखेस कोठीबाढा हॉलमध्ये त्यांनी मुंबई शहरातील नागरिकांची म्हणून एक जंगी जाहिर समा बोलाविली. मांडवी कोठीबाढा हॉलमध्ये लोक मावेनात. समेस मुंबईतील वरेच प्रतिष्ठीत नागरीक, दुकानदार, कारखानदार व मजूर वरैरे मिळून दोन अडीच हजार लोक जमले होते. अयोतिरावांची ड्याख्याने मुंबईच्या लोकांनी ऐकली होती, म्हणून अयोतिरावांचे उक्कष व रसभरीत ड्याख्यान ऐक. ड्याख्यासाठी अलोट समुदाय उसवळा असल्यास नवल नाही. त्याशिवाय रा. व. वडेकर, जे. पी., व रा. व. लोखंडे, जे. पी. यांच्यासारख्या मुंबईतील त्यावेळाच्या प्रमुख व वजनदार पुढाऱ्यांनी आपल्या सद्यांनी आमंत्रण दिल्यामुळे आज मुंबईचे वरेच ठळक लोक जमले होते. याशिवाय ठाण्याचे डॉक्टर लाड वरैरे मुंबईच्या बाहेरचीही थोडी मंडळी मुदाम आली होती. या समेत अयोतिरावांना 'महात्मा' ही पदवी अर्पण करण्यात येऊन त्याप्रसंगी रा. व. लोखंडे, रा. व. वडेकर वरैरे पुढाऱ्यांनी गुणवर्णन करून अयोतिरावांचा मोठा गौरव केला व फुले हे महात्मा पुरुष असून आपण त्यांना महात्मा म्हणून संबोधणे किंती जरुर आहे हे श्रोतृवर्गास समजावून सांगितले आणि या महात्म्याचा गौरव करण्याचे पुण्य संपादन केले.

महात्मा गांधी ने कालांगड़ विधिकालावधि मुख्य विधि
कालांगड़ विधि विधिकालांगड़ विधि विधि
विधि विधि विधि विधि विधि विधि विधि विधि

प्रकरण १६

सार्वजनिक सत्यधर्म

महात्मा ज्योतिश फुले हे लहानपणापासून उत्तमपैकी व्यायामपद्धत होते. जणू निसगाने त्यांना शारिरिक देणगी मोठ्या उदारपणे बहाल केली होती ! त्याचा बीधा मोठा बळकंठ होता. जन्मभर इतकी अहोरात्र दगदग सोसून देखील ते कधी आजारी मऱ्यानु आंघुरणाबर पडले नव्हते ! पण आता मात्र त्यांना फार दगदग सहन होत नसे. ठिकठिकाणध्या दौऱ्यामुळे त्यांची प्रकृती हळू हळू विघडू लागली होती.

जन्मभर लोकहिताची कामे केल्याने आणि त्याकरिता ढळ व हाल सोसत्याने महात्माजीची प्रकृती बन्याच दिवसांपासून सारखी खालावत चालली होती. सन १८८८ च्या पावसाळ्याला मुरुवात होणार तोच अंगात एकदम अशक्तता बांडून त्यांना पक्षघाताच्या आजाराने पळाडले, यावेळी रा. ब. विश्राम रामजी घोले, असिस्टेंट सर्जन यांनी फारच मेहनत घेऊन महात्माजीसाठी फुकट अंबिये पुरविली. महात्माजी आजारी असत्याची हकीकत श्रीमन्महाराज सुपाजीराव गायकवाड सरकार बडोदे यांना समजली, त्याबरोबर त्यांनी महात्माजीसाठी बराच पैसा पाठविला. पाशिबाय त्या वेळचे प्रसिद्ध संन्यासी नागेश्वरगीर कल्याणगीर बुवा यांनीही बराच पैसा महात्माजीकडे पाठविला. परंतु बडोदे सरकारकडचीच रक्कम पुष्कळ मोठी होती त्यामुळे नागेश्वरगीर-

बुवांचा पैसा महात्माजीनी समाजासाठी दिला. असो; रोग कारच दुर्धर होता. आयुष्यात हे पहिलेच दुखणे व तेही महातारणचे असल्यामुळे या आजारातून महात्माजी उठतीलच अशी खात्री वाटेना. परंतु आधुनिक काळात पहिल्याने महात्मा फुल्यांच्या हातून सख्य धर्माचे घजारोपण बहावयाचे, असे काळाच्या पोटात लिहिलेले भविष्य अजून पुढे खरे बहावयाचे होते आणि महणून ते अवध्या दीड दोन महिन्यात दुरुस्त झाले.

या आजाराच्या वेळची हकीकत 'महात्माजीनी 'सार्वजनिक सत्यधर्म' पुस्तकात शेवटी एका अभंगात वर्णन केली आहे.

गायकवाडी आश्रय घोल्याची नजर ॥ होती अनिवार | की न घेतां ॥ १ ॥

दुष्ट रोगातून फुल्या बांचविला ॥ आनंदी परमीला | केले अपाऱ्या ॥ २ ॥

बुवाजीचे द्रव्य समाजी नमूद ॥ फुल्या झाला मर्द । रोप्यामर्ये ॥ ३ ॥

असो; महात्माजी आजारातून दुरुस्त झाले खरे, परंतु लिहिल्याचे मुख्य साधन जो उजवा हात तो पक्षघाताने आजारात निर्जीव झाल्यामुळे त्यांना वरेच दुःख झाले. तरी धीर न सोडता त्यांनी ढावे हाताने लिहिल्याचा अभ्यास केला व जगावरील सर्व धर्मविर प्रकाश पाढणारा 'सार्वजनिक सत्यधर्म' या नावाचा द्रव्य ग्रंथ लिहिल्याचा त्यांचा जो पुष्कळ दिवसापासून मानस होता, तो यावेळी पुरा करून घेण्याचा त्यांनी निश्चय केला व त्याप्रमाणे ऑगस्ट महिन्याचे सुमारास तो ग्रंथ ढाव्या हाताने लिहिल्याचे काम त्यांनी हाती घेतले.

"सार्वजनिक सत्यधर्म" हे म.फुले यांनी लिहिलेले अलोरचे पुस्तक होय. यापूर्वी त्यांनी 'गुलामगिरी' 'ब्राह्मणाचे कसब', 'जातीमेद विवेकसार', 'शिवाजी राजांचा पोवाडा', 'सत्सार', 'मंगलाष्टके व धर्मविधी', 'इशारा', 'शेतकऱ्याचा आसुड/भाग ४' तसेच 'सख्याठ अभंग' इत्यादी ग्रंथ लिहिले व प्रसिद्ध केले होते. त्याशिवाय 'ब्राह्मणी धर्मा'वरील पाच अंकी नाटक, 'तृतीय रत्न' नाटक, 'अस्पृश्याची कैफीयत' कविता व अभंग इत्यादी त्यांनी लिहिलेले पुष्कळ वाच्य अप्रसिद्ध होते. त्यांनी लिहिलेल्या या सर्व ग्रंथ संग्रहात

‘सार्वजनिक सत्यधर्म’ हा प्रथं सर्वश्रेष्ठ होय! त्यांनी जगातील धर्मांधांना दिलेला हा सूर्यप्रकाश आहे! रचलेल्या सुधारणाखणी इमारतीबर हा मंगल कळस होय! यात सत्याचे सार आहे आणि हा प्रथं म्हणजे माणसाला मणुसकी देणारी कामधेनु होय! हा प्रथं सध्या फार दुर्मिळ झाला आहे वण अजून काही सज्जनांकडे या पुस्तकाच्या प्रती आढऱ्यात. आम्ही तर प्रत्येक जिझासुला हे पुस्तक एकदा तरी बाचून पाहावे अशी अगत्याची सूचना करतो.

महात्मा ज्योतिराच विना । अर्थ इसीलिए यहां प्रभु ने बहुत सारी विद्या
का लिए है औ उन्हें विकास करने के लिए उन्हें यहां पर्याप्त विद्या का लिए है।

प्रकरण १७

अखेरचा अध्याय

आपल्या जीवन चरित्राचा अखेरचा अध्याय आता लीकरच पुरा
करावा लागेल असे महात्माजीना त्यांच्या आतील आवाजाने सूचविले होते !
दिवसेंदिवस त्यांना आता वाढता थकवा बाढू लागला होता.

उम्हा आयुष्यात या महात्म्याला जगाने अनेकवेळा छळले व दूर
लोटले, पण जगातील एका जीवाने मात्र त्यांना प्रथमपासून तो त्यांच्या
अखेरच्या घडीपर्यंत साथ दिली । त्यांना सोसाड्या लागलेल्या अपमानाचा व
हाल अपेष्टांचा काही भार आपल्या शिराबर घेऊन त्यांना वेळोवेळी मुखाचा,
आनंदाचा, प्रीतीचा व ओदार्पणाचा हात दिला । जगातील त्यांचा हा पक्कुलता
एक मित्र व त्यांना अखेरपर्यंत साय देणारा जगातील पक्कुलता एक तो जीव
कोण असावा वरे ? तो जीव, ती व्यक्ती व ती विभूती त्यांची श्रीमती होय ।
त्यांच्या जन्माची सोबतीण त्यांच्यासोबत होती. ती साखी होती, ती वीरपनी
होती व ती सत्यवती होती । ज्योतिरावांचे सारे तेज, त्याचे सारे धैर्य, त्याचे
सारे कर्तृत्व आणि त्याचे सारे महात्म्य या साखीच्या तपामुळेच खरेखुरे
चमकले । म. ज्योतिरावांना या माऊलीने एका शब्दाने कधीही न दुखविता
त्यांना प्रत्येक कामात परोपरीने मदत केली. ज्योतिरावांच्या संसाराचा सारो भार
साक्रीवाईवर होता. अतिथीसत्कार, म. ज्योतिरावांनी पाळलेल्या पोरक्या

मुलांचा प्रतिपाळ, म. ज्योतिरावांनी दुष्काळ्यात काढलेल्या अज्ञ छात्रालयातील कार्याचा भार, त्यांच्या शेतातील मालाची देखरेख, त्यांनी काढलेल्या पुणे अनाय विद्यार्थीं बसतीगृहाची व्यवस्था इत्यादी त्यांच्या प्रत्येक कार्याची धुरा आपल्या पतीवरोबर त्या अखंडपणे बाहात होत्या.

धी सावित्रीदेवीला पोटी संतान नव्हते, पण त्याबद्दल त्यांना कधी दुःखाचा आठव झाला नाही. निराश्रित व पोरकी अर्भके हेच त्यांचे खरेखुरे मंतान होते. म. ज्योतिरावांनी पूर्वी काढलेल्या बालहत्या प्रतिवंधक गृहात जी काही पोरकी मुले आली होती त्यांत काशीवाई नामक ब्राह्मण विघ्नेच्या पोटी जन्मलेला यशवंत तेवढा बाचला होता. म. ज्योतिराव आणि सांख्यी सावित्री-वाई यांच्यासारख्या प्रेमल व दयाळू हृताम्यांनी यशवंताला आपला पुत्र मानून त्याचे पालनपोषण केले होते. आता यशवंत कॉलेजमध्ये जाऊन डॉक्टरकीचा अभ्यास करीत होता.

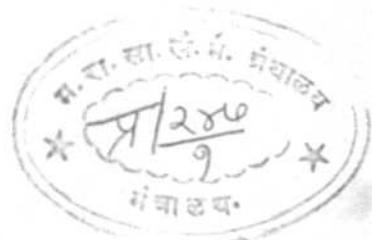
आपल्या जन्माच्या सोबत्यावर पक्षघाताच्या आजाराने अक्षिप्यक घाला घातल्यापासून सती सावित्रीवाईला पुढे दुःखाचे काळे ढग दिसू लागले होते. तिने यशवंताच्या दोन हाताचे चार हात करण्याची गोष्ट म. ज्योतिरावांजवळ काढली व आपल्या धर्मपत्नीची इच्छा लक्षात घेऊन त्यांनी यशवंताचा विचार घेतला आणि मंतर लगेच हडपसर येथील रा. ग्यानवा कृष्णाजी ससाणे यांची सुविष्ट व सुशील कन्या लक्ष्मीवाई या कुलघुवरोबर यशवंताचे लग्न उरकविले. हा विवाह समारंभ ता. ४ फेब्रुवारी सन १८८९ रोजी सोमवारी सकाळी ७.॥ याजता मोठ्या आनंदाने पार पडला. या लग्नसमारंभाची हकीकत ता. १० फेब्रुवारी १८८९ च्या दीनवंधूने सविस्तर दिली आहे. त्यात विशेष हे की, निष्ठल धर्मविधीना या समारंभात फाटा दिला होता व वधुवरांनी आपल्या जन्मातील कर्तव्यावर निबंध वाचून पंचांच्या सहानुभूतीचा त्यांनी आशिर्वाद मागितला व तसा तो पंचांनी त्यांना दिला, अशाप्रकारे म. ज्योतिरावाच्या आयुष्यातील पहिले आणि शेवटचे असे एकच एक राहिलेले गृहकृप त्यांच्या डोळ्यादेखूत एकदाचे संपले.

जन्मास येऊन म. ज्योतिरावांना जे कार्य करावयाचे होते ते त्यांनी केले होते. त्यांचे कार्य पुढे चाळविण्यास श्री. कृष्णराव पांडुरंग भालेकर, रावबहादूर

डॉ. विश्राम रामजी घोले, राष्ट्रवहादूर नारायण मेधाजी लोखंडे, डॉ. संतु रामजी लाड, रामया व्यंकट्या अर्थ्यावाहन, पंडित धोळीराम नामदेव, भाऊराव कोळाजी पाटील ही सुशिक्षित मंडळी त्यांना यापूर्वीच येऊन मिळाली होती. आणि महात्मा फुले यांचे कार्य सतत अखंडपणे चालू ठेवण्याची या सर्व मंडळीची फार मनिषा होती व त्या दिशेने त्या सर्वांचे प्रयत्न जागी होते. आपले कार्य पुढे चालवावयास आपल्या पाठीमागे वरीच मंडळी आहे हे पाहून म. फुले यांना समाधान बाटत असे. असो; सन १८९० च्या नोव्हेंबर महिन्याचा तिसरा आठवडा पुरा लोटला. इतक्यात एके दिवशी त्यांना फार थक्का बाटला आणि आपला अंतःसमय आता अगदी नजीक आला असे त्यांना समजले, तेव्हा लगेच त्यांनी पुण्या-मुंबईच्या आपल्या सर्व मंडळीस मेटीस बोलाविले या त्याप्रमाणे सर्व प्रमुख मंडळी त्यांना भेटावयास आली. तेव्हा महात्मांनी आपण लिहून ठेवलेले मृत्युपत्र मंडळीच्या हवाळी केले. त्यांच्या या अंतःसमयी मुंबईचे रामस्वामी अर्थ्यावाहन, रा. ब. नारायण मेधाजी लोखंडे, पुण्याचे रा. ब. डॉक्टर विश्राम रामजी घोले, पंडित धोळीराम नामदेव ही मंडळी उपस्थित होती. त्यांनी आपली प्रिय भाई श्री सावित्रीबाई व चिरंजीव पशवंतराव फुले यांना मंडळीच्या हवाळी करून त्यांचा योग्य सांभाळ करण्याचे सामितले आणि त्यानंतर त्यांनी मंडळीस आपला असेहे चा जो उपदेश केला त्याची महती येथे काय वर्णवी ! ते या महात्म्याचे असेहे चे बोल होते ! ते त्यांनी मानवी कर्तव्यावर उपदेशालेले असेहे चे दोन शाडद होते !! इतकेच मन्हेतर तर ते या मानवशेषाने मानवी जिवावर असेहे सिंचलेले कमऱ्यात होते !!! हे असेहे चे कार्य या महात्म्याने जगासाठी केले आणि ता. २७ नोव्हेंबर १८९० रोजी गुरुवारी रात्रीचे बरोवर २ बाजून २० मिनिटांनी ईश्वरो प्रार्थना करून ते ईश्वर स्वरूपी लीन झाले !

या महात्म्याने इहलोकाचा त्याग केला त्यावेळी महाराष्ट्रातील सारी सूझ ब्राह्मण-ब्राह्मणेतर जनता हल्हल्ली. महात्माजीचा अंत्यविधी साजरा केला त्याप्रसंगी रा. पशवंतराव फुले यांनी जी ईश्वरप्रार्थना केली होती ती त्यावेळच्या दीनवंधु पत्रामधून प्रसिद्ध झाली होती. महात्माजी ईश्वरस्वरूपी लीन होण्यादूरोंच तारा केल्यामुळे मुंबई वरैरे ठिकाणची मंडळी आली होती. महात्माजीच्या

स्वर्गवासानी, बातमी कळली तेहङ्गा अनेक गोरगरीबांच्या व महारमांगाच्या =/
 डोळयांतून दुःखाश्रुंवी टिपे पडली. अबलांचा बाली, दीनदुबक्यांचा कैबारी व
 पुणे नगरीचा हीरा आज गमावला गेल्यामुळे सान्यानगरीत उदासीनता पसरली
 होती. महारमांजीचे कडे दुष्प्रभाव मिश्रुकशाहीचे पुरस्कर्ते ते देखील मनात या
 महाभ्याचे गुण आठवत होते. या महाभ्याच्या अंतरात्म्यावरोबर लगेच
 मागोमाग ता. २८ शुक्रवारी सकाळी ८ बाजता या महाभ्याच्या कायेनेही
 पुणे शाईरात दर्शन देऊन शेवटचा निरोप दिला. या पुण्यपुरुषाचे जीवन सर्व
 जातीकरिता सारखे खर्च झाले होते म्हणून व्यांच्या पवित्र कायेला सर्व जातीच्या
 लोकांनी आपला खांदा दिला. स्मशानयात्रेला महारमांगापासून ब्राह्मणांपर्यंत
 सर्व जातीचे नव्हे तर मुसलमान धर्माचे देखील मिळून दीड दोन हजारापर्यंत
 लोक डोते. नियोजित स्थळी पोहोचल्यावर तेथे रा. कृष्णराव भालेकर, रा. वा.
 डॉ. घोले, श्री. बालेकर (सुवोध पत्रिकेचे संपादक), रा. व. नारायणराव
 लोखंडे, जे. पी. रामभ्या अंकल्या अध्यावाऱू, ग्यानोबा कृष्णाजी ससाणे,
 पंडित धोडीराम व यशवंतराव पुले यांची या महाभ्याविषयी गुणवर्णनपर
 भाषणे होऊन या पुण्यपुरुषाच्या पवित्र कायेचे सर्वांनी अस्वेच्छेदे दर्शन घेतले व
 तेथेच दुपारवे बारा बाजता या महाभ्याचे चरित्र संपले.

स मा म

माहित्य - मंस्कृती मंडळाची आगार्मी प्रकाशने

१. सांस्कृतिक

२. कलात्मा सभावाल दोस्रे मार्गी दैनंदिनी

३. मर्वेडीशन समाज

४. दो अंविटकर वॉर्कर लिटरचर वॉर्क

५. आगार्मी समाज वार्ता समय - लिटरचर

माहित्य - मुंस्कृती मंडळाची प्रकाशने खालील केंद्रावर मिळतील.

१. प्रकाशन संघरणापालक

शासन मुद्रण व लेखन सामग्री विभाग

नर्सी रोड, मुंबई-४,

२. इयत्तेयापालक

शासन लेखन सामग्री आणि धर्मान्वय शहायता

गार्डी नोक औरंगाबाद.

३. इयत्तेयापालक, शासकीय धर्मान्वय

बद्रे विभिन्नग, पी. वाय. सी. तिमत्तवाना

पुणे - ४.

४. इयत्तेयापालक

शासन मुद्रण व धर्मान्वय, मिळिटन लाईन

नागपूर.